

AKALIA

**Academic
Literature**

**Akademik
Literatür**

The Journal of
Social Sciences
Research

&

Sosyal Bilimler
Araştırmaları
Dergisi

Volume
Issue
December

3
3

Cilt
Sayı
Aralık

e-ISSN: 3062-1232

Sayı Editörü
Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR

2025

AKALIA

**Academic
Literature**

The Journal of
Social Sciences
Research

&

**Akademik
Literatür**

Sosyal Bilimler
Araştırmaları
Dergisi

Volume
Issue
December

3
3

Cilt
Sayı
Aralık

Sayı Editörü
Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR

2025

İMTİYAZ SAHİBİ

Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: tugrulozcan55@odu.edu.tr*

YAZI İŞLERİ VE MİZANPAJ SORUMLUSU

Alper Fatih EKİNCİ

*Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Ordu/Türkiye, E-mail: f.ekinci@odu.edu.tr*

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN (Baş Editör)

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/
Türkiye, E-mail: tugrulozcan55@odu.edu.tr*

Doç. Dr. İbrahim TAVUKÇU (Editör Yardımcısı)

*Dicle Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Diyarbakır/
Türkiye, E-mail: ibrahimtavukcuu@gmail.com*

Beyza ŞEYHOĞLU (Editör Yardımcısı)

*Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Ordu/Türkiye, E-mail: bseyhoglu@gmail.com*

ALAN EDİTÖRLERİ

Tarih

Prof. Dr. Emilio SOLA

*Alcala Üniversitesi, Tarih ve Felsefe Fakültesi, Tarih Bölümü,
Madrid/İspanya, E-mail: emilio.sola@uah.es*

Prof. Dr. Miguel Angel de BUNES IBERRA

*Alcala Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Modern ve Çağdaş Tarih
Anabilim Dalı, Madrid/İspanya, E-mail:
miguel.bunes@cchs.csic.es.*

Prof. Dr. Ayşe PUL

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: a.pul69@hotmail.com*

Prof. Dr. Cengiz ŞAVKILI

*Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Kabramanmaraş/Türkiye,
E-mail: savkili67@ksu.edu.tr*

Prof. Dr. Süleyman UYGUN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: suleymanuygun@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Maxime GAUINE

*Azerbaycan Diplomasi Akademisi, Gelişim ve Diplomasi Enstitüsü,
Bakü/Azerbaycan, E-mail: gauin.maxime@wanadoo.fr*

Doç. Dr. Liliana BOSCAN

*Bükreş Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Uluslararası İlişkiler ve Avrupa
Araştırmaları Bölümü, Bükreş/Romanya
E-mail: liliana.boscan@gmail.com*

Doç. Dr. Esat AKTAŞ

*Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Bayburt/Türkiye, E-mail: esataktas@bayburt.edu.tr*

Doç. Dr. Mustafa Emre KILIÇASLAN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Ordu/ Türkiye
E-mail: memrekilicaslan@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Fuat HACISALİHOĞLU

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: fuathacisalihoglu@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Ahmet GÜLENÇ

*Trabzon Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü, Trabzon/Türkiye, E-mail:
ahmetgulenc@trabzon.edu.tr*

Doç. Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER

*Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye,
E-mail: zafer.sever@erzurum.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
tugba.kara@omu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Hakan TAN

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye,
E-mail: hakan.tan@omu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR

*Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Şanlıurfa/Türkiye, E-mail: turkeruygur@harran.edu.tr*

Sanat Tarihi**Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN**

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: ahmetalibayhan@odu.edu.tr*

Dr. Raziye Çiğdem ÖNAL

*Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi
Bölümü, Trabzon/Türkiye, E-mail: cigdemornek@ktu.edu.tr*

Dr. Ahmet YUKA

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: ahmetyuka25@hotmail.com*

Arkeoloji**Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM**

*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/Türkiye,
E-mail: neshali@ksu.edu.tr*

Prof. Dr. Harun OY

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ordu/Türkiye, E-mail: harunoy@odu.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KURUCU

*Fırat Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Bölümü,
Elâzığ/Türkiye, E-mail: mkurucu@firat.edu.tr*

Kültür ve Edebiyat Tarihi**Prof. Dr. Mesut TEKŞAN**

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail:
mesutteksan@odu.edu.tr*

Doç. Dr. Hasan İSİ

*Trabzon Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon/Türkiye, E-mail:
hasanisi@trabzon.edu.tr*

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EREN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/Türkiye,
E-mail: kutaymustafa@hotmail.com*

İktisat Tarihi**Prof. Dr. Gürol ÖZCÜRE**

Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail: gozcure@odu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Âdem KULAÇ

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail: akulacoglu@hotmail.com

DİL EDİTÖRLERİ**Türkçe Dil Editörleri****Doç. Dr. Üzeyir SÜĞÜMLÜ**

Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi, Ordu/Türkiye, E-mail: uzeyirsugumlu@odu.edu.tr

Dr. Hasan Hüseyin MUTLU

Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi, Ordu/Türkiye, E-mail: hasanbuseyinmutlu@odu.edu.tr

İngilizce Dil Editörleri**Doç. Dr. Lazura KAZIHANKIZI**

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail: lazura.kazykbankyzy@ayu.edu.kz

Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR

Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye, E-mail: hakangungor@odu.edu.tr

Doç. Dr. Ömür YANAR

Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kabramanmaraş/Türkiye, E-mail: oyanar@ksu.edu.tr

DANIŞMA KURULU**Prof. Dr. Jazira İSAYEVA**

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Kazak Filolojisi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

Prof. Dr. Orhan DOĞAN

Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kabramanmaraş/Türkiye, E-mail: odogan@ksu.edu.tr

Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

*Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/Türkiye, E-mail: alaaddin@ktu.edu.tr*

Prof. Dr. Kemal SAYLAN

*Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu/Türkiye
E-mail: kemalsaylan52@gmail.com*

Doç. Dr. Kanat BAZARBAYEV

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz*

Doç. Dr. Marijana KLEMENCHICH

*Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Üsküp/Makedonya,
E-mail: marijana.klemenchich@ibu.edu.mk*

Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
Türk Filolojisi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
elmira.adilbekova@ayu.edu.kz*

Doç. Dr. Murat TURAL

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
murat_turals@hotmail.com*

Doç. Dr. Sultanmurat ABJALOV

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Felsefe Bölümü,
Türkistan/Kazakistan, E-mail: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz*

Doç. Dr. Eyüp KUL

*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Rize/Türkiye, E-mail:
eyup.kul@erdogan.edu.tr*

Doç. Dr. Lazura KAZIHANKIZI

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Yabancı Diller
Eğitimi Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
lazura.kazykbankyzy@ayu.edu.kz*

Doç. Dr. İlkay ERKEN

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
ilkay.erken@omu.edu.tr*

Doç. Dr. Senbek UTEBEKOV

*Türkistan Uluslararası Turizm Üniversitesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Türkistan/Kazakistan, E-mail:
senuteb@gmail.com*

Dr. Öğr. Üyesi Marija STEVKOVSKA

*Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Üsküp/
Makedonya, E-mail: m.stevkovska@ibu.edu.mk*

Dr. Öğr. Üyesi Özlem KURT

*Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Üsküp/
Makedonya, E-mail: ozlem.kurt@ibu.edu.mk*

Dr. Ivana BECIRAGIC

*Uluslararası Balkan Üniversitesi Ekonomi Fakültesi,
Üsküp/Makedonya, E-mail:
ivana.beciragic@ibu.edu.mk*

Dr. Mardonbek RAJPOV

*Eurasian Multidisciplinary University (EMU), Deputy Dean of
the International Faculty Tashkent / Uzbekistan
E-mail: mardonbekoff@gmail.com*

YAYIN KURULU**Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ**

*Ondokuzmayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü, Samsun/Türkiye, E-mail:
rkaragoz5255@gmail.com*

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU

*Milli Savunma Üniversitesi, Fatih Harp Tarihi Araştırmaları
Enstitüsü, Yakınçağ Harp Tarihi, İstanbul/Türkiye,
E-mail: bunyaminkocaoglu55@gmail.com*

Prof. Dr. Necmettin ALKAN

*Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Sakarya/Türkiye, E-mail: nalkan@sakarya.edu.tr*

Prof. Dr. Abidin TEMİZER

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Burdur/Türkiye,
E-mail: abiten@gmail.com*

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR

*Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Tokat/Türkiye, E-mail: alpaslan.demir@gop.edu.tr*

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Afyonkarahisar/Türkiye, E-mail: gsabin@aku.edu.tr*

Prof. Dr. Yusuf KILIÇ

*Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Denizli/Türkiye, E-mail:*

ykilic@pau.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet BEŞİRLİ

*Samsun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun/
Türkiye, E-mail: mehmet.besirli@samsun.edu.tr*

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali BAKKAL / *Akdeniz Üniversitesi*

Prof. Dr. Mehmet DİRİK / *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR / *Ordu Üniversitesi*

Doç. Dr. Mustafa Edip ÇELİK / *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi*

Doç. Dr. Özkan Özer KESKİN / *Ondokuzmayıs Üniversitesi*

Doç. Dr. Yılmaz FİDAN / *Balıkesir Üniversitesi*

Doç. Dr. Zafer SEVER / *Erzurum Teknik Üniversitesi*

Doç. Dr. Zeynep ÖZDEN KÖSE / *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi*

DR. ASADULLO KHASANOV / *Özbekistan Bilimler Akademisi*

Dr. Gülferi AKIN ERTEK / *Ordu Üniversitesi*

Dr. Mardonbek RAJPOV / *Multidisipliner Avrasya Üniversitesi (Özbekistan)*

Dr. Öğr. Üyesi Yasin Erden / *Ordu Üniversitesi*

Dr. Aziz ATLI / *Erciyes Üniversitesi*

Dr. Arş. Gör. Yunus BOR / *Ordu Üniversitesi*

İLETİŞİM & SEKRETERYA

Yusuf Seha YERLİ

Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı, Ordu/Türkiye
yusufseha5298@gmail.com

E-erişim

akaliddergi@gmail.com & <https://www.akalid.com>

Telefon

0 452 226 52 00

(1840)

BAŞ EDİTÖR METNİ

A *akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALID)*, Türkçe ve İngilizce dillerinde yayın yapan, hakemli ve uluslararası nitelikte bir bilimsel dergi olarak sosyal bilimler alanındaki özgün ve nitelikli çalışmalarını bilim dünyasıyla buluşturmayı amaçlamaktadır. Dergimiz, 2023 yılından itibaren *Aralık*, *Nisan* ve *Ağustos* aylarında olmak üzere dört aylık periyotlarla yılda üç sayı yayımlanmaktadır. Yayın Kurulu'nun kararı doğrultusunda yılda bir kez *Özel Sayı* yayımlanabilmekte; ayrıca yayımlanan sayılarda ihtiyaç ve koşullar çerçevesinde çeşitli format ve içerik düzenlemeleri yapılabilmektedir. Bu yaklaşım, dergimizin güncelliğini koruması ve gelişime açık yayın anlayışını sürdürmesi açısından önem taşımaktadır.

Dergimizin Aralık 2025 sayısında, titizlikle yürütölen editöryal ve hakem değerlendirme süreci sonucunda 5 araştırma makalesi ve 1 kitap kritiği olmak üzere toplam 6 çalışma yayımlanmaya uygun bulunmuştur. Bir makale ise alan editörlerimiz tarafından gerçekleştirilen ön inceleme aşamasında dergi yayın ilkeleri ve yazım kuralları çerçevesinde değerlendirilmiş, ancak bu aşamayı geçememiştir. Ön incelemeyi başarıyla tamamlayan çalışmalar için toplam 14 değerli akademisyen hakemlik görevini üstlenmiş ve bilimsel katkılarıyla dergimizin niteliğine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Yayın sürecimize destek veren tüm hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

Aralık 2025 sayısının editörlüğü, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Faköltesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Hakan GÜNGÖR tarafından yürütölmüştür. Kendilerine, dergimize ayırdıkları kıymetli zaman ve gösterdikleri özverili çalışmalar için teşekkür ederiz. Bir sonraki sayımız, sayı editörlü olarak Nisan 2026'da yayımlanacaktır.

2026 yılı ile birlikte dördüncü yayın yılına girecek dergimizin, önümüzdeki sayılarda da sosyal bilimler alanında özgün, nitelikli ve disiplinler arası çalışmalarını akademik kamuoyuna sunmaya devam edeceğine inanıyoruz. Bir sonraki sayımızda bilimsel paylaşımlarda yeniden buluşmak dileğiyle, tüm okurlarımıza ve araştırmacılarımıza saygılarımızı sunarız.

30/12/2025

Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN

İÇİNDEKİLER

-
- 1
Sunnatillo
HAMRAYEV
(195-207)
- “ANALYSIS OF RESEARCHES ON THE EM-
BASSY OF ER-NAZAR MAQSUD UGLI”
“*Er-Nazar Maksudoğlu Elçiliği Üzerine
Yapılan Araştırmaların Analizi*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
DOI: <https://doi.org/10.29329>
-
- 2
Mustafa
ÖZYİĞİT
(208-225)
- “KUR’ÂN’IN CEZA HUKUKUNA MAKÂSİDÎ
YAKLAŞIM: ADÂLET, CAYDIRICILIK VE
TOPLUMSAL ISLAH İLKELERİ”
“*A Maqâsid-Based Approach to the Criminal Law of the
Qur’an: The Principles of Justice, Deterrence and Social Reform*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
DOI: <https://doi.org/10.29329>
-
- 3
Shokhruz
SHARIPOV
(226-246)
- “SHAPING NATIONAL AND ETHNIC
IDENTITIES: BORDERS OF AFGHANIS-
TAN AND RUSSIAN TURKESTAN IN THE
19TH CENTURY”
“*Ulusal ve Etnik Kimliklerin Şekillendirilmesi: 19. Yüzyılda
Afganistan ile Rus Türkistanı’nın Sınırları*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
DOI: <https://doi.org/10.29329>
-
- 4
Sevim CEYLAN
DUMANOĞLU
(247-255)
- “OSMANLI DÖNEMİNDE MARAŞ’TAKİ AL-
MAN EĞİTİM KURUMLARI VE EYTAMHA-
NESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME”
“*A Study on German Educational Institutions and the Orpha-
nage in Maraş during the Ottoman Period*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
DOI: <https://doi.org/10.29329>
-

-
- 5
Hatice
ÖZEK
(256-272)
- “AZİMET VE RUHSAT EKSENİNDE
İTİDAL ARAYIŞLARI”
“*Search for Moderation in the Axis of
Azimet and Permission*”
(Araştırma Makalesi / Research Article)
DOI: <https://doi.org/10.29329>
-

- 6
Barış
ÖZİNAN
(273-275)
- “BOOK REVIEW: “99 QUESTIONS
ABOUT LOUSANNE”
“*Kitap Kritiği: 99 Soruda Lozan*”
(Kitap Kritiği / Book Review)
DOI: <https://doi.org/10.29329>
-

ANALYSIS OF RESEARCHES ON THE EMBASSY OF ER-NAZAR MAQSUD UGLI

Er-Nazar Maksudoğlu Elçiliği Üzerine Yapılan Araştırmaların Analizi

Dr. Sunnatillo HAMRAYEV

National University of Uzbekistan, Faculty of History, Tashkent-
Uzbekistan, E-mail: hamrayevsunnatillo1989@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7251-4609>

DOI: <https://doi.org/>

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	27 Ağustos - August 2025	Received
Kabul Tarihi	2 Aralık - December 2025	Acceptance
Yayın Tarihi	31 Aralık - December 2025	Publication
Sayfa Aralığı	195-207	Pages Range

Sunnatillo Hamrayev, “Analysis of Researches on the Embassy of Er-nazar Maqsud Ugli”, *Academic Literature the Journal of Social Sciences Researches*, Volume: 3, Number: 3, December 2025, p. 195-207.

Abstract

This article analyzes how the causes, goals, objectives, and outcomes of the embassy of Er-nazar Maqsud ugli, sent from Bukhara to Russia, have been interpreted in research from different periods. The study highlights the significance of this embassy in establishing and strengthening diplomatic relations between the Russian Empire and the Emirate of Bukhara, as well as the mutual interests of the two states. Based on existing research, the article details the stages of the embassy's journey, its composition, and a brief history. The historiography of the embassy spans Russian Imperial, Soviet, and post-independence literature. The historiographical analysis focuses on how the reasons for the embassy's formation, its intended purpose, and its results have been discussed. It also examines the differing viewpoints in studies from various periods regarding the embassy's role in the development of diplomatic relations between the two states. A comparative analysis is conducted on how the interests of both countries in the embassy have been explored in these studies. Furthermore, the article investigates researchers' opinions on the long-term goals of these diplomatic relations. Additionally, based on archival documents, this study clarifies several hypotheses put forward by researchers concerning the financing of the construction of the Embassy of Er-nazar Madrasah, built in the city of Bukhara in connection with the

results of the embassy. The article provides an analysis and scientific critique of the different approaches to the historical events surrounding this embassy found in research published during various periods.

Keywords: Embassy of Er-nazar, Emirate of Bukhara, Russian Empire, Catherine II, trade duties, Constantinople, Hajj, Trade Privileges, Fortifications.

Öz

Bu makale, Buhara'dan Rusya'ya gönderilen Er-nazar Maqsud Uğlu elçiliğinin nedenlerinin, amaçlarının, hedeflerinin ve sonuçlarının farklı dönemlerde yapılan araştırmalarda nasıl yorumlandığını incelemektedir. Çalışma, söz konusu elçiliğin Rus İmparatorluğu ile Buhara Emirliği arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulması ve güçlendirilmesindeki önemini ve iki devletin karşılıklı çıkarlarını ortaya koymaktadır. Mevcut araştırmalara dayanarak makalede, elçiliğin yolculuk aşamaları, heyetin bileşimi ve kısa tarihçesi ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Elçiliğe ilişkin historiografi, Rus İmparatorluk dönemi, Sovyet dönemi ve bağımsızlık sonrası literatürü kapsamaktadır. Historiografik analiz, elçiliğin oluşturulma nedenlerinin, taşıdığı amaçların ve elde edilen sonuçların nasıl ele alındığına odaklanmaktadır. Ayrıca, elçiliğin iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişimindeki rolüne dair farklı dönemlerdeki çalışmaların ortaya koyduğu görüş ayrılıkları incelenmektedir. Bu çalışmalarda her iki ülkenin elçilikten beklentilerinin nasıl değerlendirildiği karşılaştırılmalı olarak analiz edilmektedir. Bunun yanı sıra makale, araştırmacıların bu diplomatik ilişkilerin uzun vadeli hedeflerine ilişkin görüşlerini de irdelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ernazar Elçiliği, Buhara Emirliği, Rus İmparatorluğu, II. Katerina, Konstantinopolis (İstanbul), Hac, Ticari İmtiyazlar, Tahkimatlar.

Introduction

After the collapse of the Ashtarkhanid dynasty in the Khanate of Bukhara in 1753, a new dynasty, the Manghits seized power. After establishing political order and solidifying their authority within the country, the new rulers sought to improve foreign relations. The official government of Bukhara re-established diplomatic relations with the Russian Empire, among other neighboring states. It is worth noting that the last embassy between Bukhara and Russia before the Manghit rule was sent by the Ashtarkhanid ruler, Abulfayz Khan in 1737–1740, known as the Khwaja Muhammad embassy. The first embassy sent by the Manghits to Russia was in 1774. Mulla Ernazar Maqsud uğli (also referred to as Ernazarbiy, Domullo Ernazar Elchi, and Ernazar Maksutov in some sources and literature - S.H.) was appointed to lead the embassy that the Emirate of Bukhara intended to send to the Russian Empire¹.

Prior to this diplomatic assignment, Ernazar Maqsud uğli had visited Russia several times for trade purposes (starting in 1745) and to provide various services to the imperial court. It should be noted that in addition to his trade dealings, Ernazar Maqsud uğli earned the attention of the Russian Empress and court nobles, strengthening their trust in relation to Central Asia. For this reason, he had previously requested from Russian Emperor Peter III that Bukharans be allowed to travel to Mecca for pilgrimage via Astrakhan, as the route through Iran was dangerous. Furthermore, he requested that a mosque be built in Astrakhan at the expense of the

¹ Хондамирза Гуломов, Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века. Ташкент: Фан, 2005, p. 167.

Russian Empire for the pilgrims to perform their prayers². These factors played a crucial role in his successful completion of the tasks assigned to him during his subsequent diplomatic missions.

This merchant led official embassies to Russia on two occasions. The first embassy took place in 1774–1776, and the second in 1779³. After completing his second mission, he requested to travel to Mecca via the Ottoman Empire. While returning from his pilgrimage, he died of an infectious disease in the city of Konya⁴. The contribution and unique significance of Mulla Ernazar in the establishment and subsequent development of diplomatic relations between the Emirate of Bukhara and Russia have been emphasized in a number of historical studies. This is confirmed by Yakovlev's words about Ernazar Elchi: “Ernazar, like all Bukharans, was a clever and cunning man who skillfully earned the trust of our government”⁵.

1. Methodology

This study examines how Ernazar Maqsud ugli's two embassies to the Russian Empire have been addressed in historical scholarship. A clear logical and comparative historiographical approach is applied. The methodology is based on the following principles:

- *Source Criticism:* By analyzing the approaches of historical studies conducted from the 19th to the 21st century, the research investigates how different periods assessed Bukhara–Russia relations and the significance of Ernazar Maqsud ugli's embassy within them. Particular attention is devoted to a re-examination of the interpretations of embassy outcomes based on archival documents.
- *Comparative Analysis:* The study explores the development of scholarly knowledge regarding Ernazar Maqsud ugli's embassy and how interpretations shifted under the influence of socio-political contexts. In this regard, features of Soviet-era revisionism and the critical perspectives of contemporary postcolonial historiography are highlighted.
- *Historiographical Evaluation:* The research examines the views of major scholars such as Pyotr Shubinskiy, Sergey Zhukovskiy, Hamid Ziyoyev, Khondamiza G'ulomov, Akhmadjon Kholiqulov, Gulzona Taniyeva, and Abdussattor Jumanazar. To illuminate historiographical debates and identify the author's own contribution, their differing interpretations of diplomatic relations, the results of the embassy, and socio-economic interactions are compared. By integrating these methodological approaches, the article seeks to provide a source-based and critically contextualized

² Хондамирза Гуломов, *Дипломатические отношения государств средней...*, p. 166-167.

³ Яковлев, Мулла Ирناзар Максютлов, посланник бухарский // *Сибирский вестник*. Ч. I. 1824, p. 7–11; Сергей Жуковский, *Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие*. Петроградъ, 1915, p. 88–89; Хондамирза Гуломов, *Дипломатические отношения государств Средней...*, p. 67, 173, 178.

⁴ Пётр Шубинский, *Бухарские посольства при дворе Екатерины II* // *Исторический вестник*, № 2. 1897, p. 518-538.

⁵ Яковлев, Мулла Ирناзар Максютлов, посланник бухарский..., p. 7-11.

interpretation of Ernazar Maqsud ugli’s embassy, emphasizing its unique role in Bukhara–Russia relations.

2. Literature review and Methods

The literature dedicated to the details of this embassy can be chronologically divided into three groups, based on the formation and development of historical-scientific knowledge. This approach allows us to observe how and from what perspective the problem was researched in different periods.

The first group comprises research published during the Russian Empire period⁶, the second group during the Soviet era⁷, and the third group during the post-independence period⁸. These groups include both specific studies on the embassy and other works that touched upon the topic to varying degrees.

3. Results and Discussion

We believe that the approaches to the historical events, details, and facts of this embassy should be analyzed with a focus on three key aspects: the reasons and objectives for its formation, the achievement of its goals (i.e., its results), and its significance and role in the subsequent political and strategic aims of both sides.

⁶ Яковлев, Мулла Ирназар Максюттов, посланник бухарский..., р. 7-11; Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., р. 518-538; Николай Остроумов, Бухарские и Хивинские посольства в Россию и русские посольства в Бухару и Хиву (Историческая параллель) // Туркестанский сборник Т. 436. 1907; Сергей Жуковский, Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие, Петроград, 1915.

⁷ Абдулахад Муҳаммаджонов, Нематов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957; Ҳамид Зияев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар), Тошкент: Фан, 1965; Павел Матвиевский, О роли Оренбурга в русско-индийской торговле в XVIII в. // История СССР. Москва, 1969. №3 р. 109; Ҳамид Зияев, XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари, Тошкент: Фан, 1973; Гулсум Михалева, Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент: Фан, 1982; Хондамирза Гуламов, Посольские связи Бухарского ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент: 1984.

⁸ Хондамирза Гуломов, Дипломатические отношения государств средней...; Хондамирза Гуломов, История дипломатических отношений государств Средней..., р. 79; Ўзбек дипломатияси тарихидан. Тарихий очерклар ва лавҳалар. Хайруллаев М.М. таҳрири остида. Тошкент, 2003. р. 352.; Гулчеҳра Агзамова, Некоторые вопросы культурно-духовной жизни городов Среднеазиатских ханств// Культура кочевников Центральной Азии: материалы Международной конференции, Самарканд 22-24 ноября 2007 г. Самарканд: издание МИЦАИ, 2008, р. 34-40; История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) / Отв. ред. Д.А. Алимова. Ташкент: ФАН, 2012; Ҳамид Зияев, Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср), I жилд. Тошкент, 2014; Джурабаев. Дж. Бухарский эмират второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в письменных источниках, Дисс. канд. ист. наук. Худжанд, 2014; Murat O'zkan. Buhara, Petersburg ve Istanbul arasinda diplomasi trafigi: Molla Irnazar Maksutov elçiliği // Gazi Türkiyat, Bahar 2019 / 24. р. 165-183.

▪ *The first group research* from the Russian Empire period approached the reasons for the embassy from the perspective that Bukhara initiated the re-establishment of relations after a long hiatus and was the primary party interested in these relations. For example, Yakovlev's 1824 article "Мулла Ирнazar Максuтов, посланник бухарский" (Mulla Irnazar Maksutov, the Bukhara Envoy), published in the journal "Сибирский вестник", is considered one of the earliest studies on the embassy. The author proposes the following reasons for Ernazar Maqsud ugli's first embassy. According to Yakovlev, the property of Bukhara merchants was looted in Russian territory by the Kirghiz (Kazakhs - S.H.) and the rebels of Yemelyan Pugachev. Yakovlev states that Ernazar Maqsud ugli was sent to Russia as an envoy to request compensation for the losses incurred by the merchants and to discuss the security of the trade routes, which was crucial for the Bukharans⁹.

On the matter of securing trade routes, the discussion centered on finding a safe passage through the Kirghiz steppe to Orenburg and the Russian Empire, rather than via Mangyshlak. The Russian government proposed building a fortress in the region to protect the merchants. Yakovlev notes that Ernazar Maqsud o'g'li rejected this offer, stating that such a fortress would always be under the threat of the Kirghiz and could raise suspicion among the Bukharans¹⁰.

It is worth noting that when comparing this issue of fortress construction with later research, a discrepancy appears in some of the information. For instance, researcher Kh. Gulomov, in his monograph, states: "*According to the envoy, it would be expedient to build a Russian fortress on the Emba River, which could provide shelter for trade caravans if the need suddenly arose*"¹¹. Given that Gulomov's information is based on archival materials, it can be considered more reliable than Yakovlev's. Nevertheless, the issue of building a fortress warrants further investigation in subsequent studies on diplomatic relations.

The reason for the second embassy was again to seek compensation for the losses suffered by Bukhara merchants due to looting and to obtain permission for Bukharans to travel to Mecca via Constantinople (Istanbul - S.H.) and Russia¹². The details of Ernazar Maqsud ugli's embassies are presented in a brief and one-sided manner in the works of Yakovlev and S.V. Zhukovskiy. However, P.P. Shubinskiy offered some noteworthy observations on the embassy's significance for both sides and its role in subsequent political and strategic goals. He noted that during the first embassy, Ernazar Maqsud ugli met several times in Moscow with the envoy of the Ottoman Empire. These meetings reportedly involved discussions on establishing trade relations between the Emirate of Bukhara and the Ottoman Empire and allowing

⁹ Яковлев, Мулла Ирнazar Максuтов, посланник бухарский..., p.7-11.

¹⁰ Яковлев, Мулла Ирнazar Максuтов, посланник бухарский..., p. 7-11.

¹¹ Хондамирза Гуломов, История дипломатических отношений государств Средней..., p. 43.

¹² Яковлев, Мулла Ирнazar Максuтов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч.I. 1824, p. 7-11.

Bukhara pilgrims to pass to Mecca via Khiva and Astrakhan, and to Constantinople and Anatolia via Russia's southern borders and the Black Sea¹³.

P.P. Shubinskiy put forward several ideas about the impact of this conversation on the diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Emirate of Bukhara. He noted that the Turkish Sultan sent an envoy to the Khan of Bukhara, and the return embassy was the very one sent in 1779, led by Ernazarbiy and his son¹⁴. He also stated that the envoy's purpose in coming to Russia was to demand compensation for the losses from the plundered trade caravan that had not been paid after the first embassy, and to request 3,000 poods¹⁵ of copper, which was essential for the Bukhara government¹⁶. Shubinskiy also discussed Ernazar Elchi's idea of reviving the old trade routes between East Asia and Western Europe through the Caspian Sea, the Black Sea, and the Baltic Sea. He claimed that this idea was not realized due to Ernazarbiy's death and Russia's focus on other pressing foreign policy issues¹⁷.

Research from the Russian Imperial period primarily explained the reasons for Ernazar Maqsud ugli's embassy by focusing on the interests of the Emirate of Bukhara. The establishment of diplomatic relations was mainly attributed to the looting of merchants and the need to secure trade routes. The interests of the Russian side, such as the potential for mutually beneficial outcomes and the resolution of various political issues through this embassy in subsequent political processes, were not given attention. Moreover, the results of the embassy—specifically, whether its goals were achieved were presented by simply stating that while compensation for the merchants' losses was not paid, the envoy returned with grand gifts from Catherine II, which were used to build a madrasah in Bukhara, a fact mentioned with pride¹⁸.

It is worth noting that some Russian Imperial-era studies on this embassy contain certain confusing facts and hypotheses. For example, N. Ostroumov¹⁹ briefly mentions the embassy, but the information regarding the historical process is far from the truth, and his thoughts on the embassy's results are not considered significant.

▪ *The second group studies* from the Soviet period—provided information about Ernazar Maqsud ugli's embassy based on archival materials, which are considered valuable from a scientific perspective. In this period, the reasons for the embassy were supplemented, and the approach shifted slightly. For example, researcher H. Ziyoyev stated that the first embassy was conducted to remove obstacles to the development of trade relations between the two countries. He also noted that Russia was asked

¹³ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., p. 518-538.

¹⁴ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., p. 518-538.

¹⁵ A pood (Russian: пуд) is an old Russian unit of mass, equivalent to approximately 16.38 kilograms or 36.11 pounds.

¹⁶ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., p. 518-538.

¹⁷ See also: Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., p. 518-538.

¹⁸ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., p. 518-538; Сергей Жуковский, Сношения России с Бухарой и..., p. 89.

¹⁹ Николай Остроумов, Бухарские и Хивинские посольства..., p. 72.

for permission to purchase three thousand poods of copper and weaponry²⁰. The reasons for the second embassy were almost identical to the previous period's information, but there was less detail about the request to travel to Mecca via Russia's borders and the Ottoman Empire.

H. Ziyoyev emphasized that the relations were significant not only for Bukhara but also for Russia. He approached the problem from the perspective of Bukhara merchants' crucial role in the relations between Russia and Eastern states. According to Ziyoyev: "Bukharan merchants occupied a significant place in the trade between Central Asia and Russia through Orenburg, earning considerable profit. In turn, the Russian government was well aware of the crucial role played by Bukhara merchants in its relations with Central Asia and other Eastern countries"²¹. He also claimed that Russia's purpose in financing the construction of a madrasah in Bukhara was to demonstrate its power and increase its influence in the Uzbek khanates²². These ideas are notable as they represent the first such approach within the research on this topic.

In another work, H. Ziyoyev acknowledged that the Russian government gave envoy Mulla Ernazar Maqsudov privileges and gifts never before granted to any Asian person. For this reason, he states, the envoys were met with a fitting welcome, and efforts were made to encourage all their requests. The failure to compensate Bukhara merchants for their losses was explained by the impossibility of doing so²³. Ernazar Maqsud o'g'li was given a ship for trade, granted a duty-free trade privilege for a certain amount of goods and a specific trade volume, and products like iron and copper, which were strictly controlled for export, were sent to Bukhara²⁴. The granting of such privileges shows that the Russian Empire had an interest in its relations with the Emirate of Bukhara.

In his dissertation, "Посольские связи Бухарского ханства с Россией в XVIII веке" (*Diplomatic Ties of the Bukhara Khanate with Russia in the 18th Century*), Kh. Gulomov put forward the valid hypothesis that the embassy's goal was of political importance. He asserted that the main purpose of the second embassy was not merely to address the looting of merchants and the passage to Mecca, but to strengthen friendly relations with the Ottoman Empire²⁵. In this period's research, the interests of both sides in the historical events related to the embassy were not adequately represented. While a clear logical analysis of Russia's goals in establishing diplomatic relations with Bukhara began to emerge, there was no discussion of Russia's interests in allowing Bukhara to communicate with the Ottoman Empire via Russian borders.

²⁰ Ҳамид Зияев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...), р. 77.

²¹ Ҳамид Зияев, XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари, Тошкент: Фан, 1973, р. 27.

²² Ҳамид Зияев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...), р. 80.

²³ Ҳамид Зияев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...), р.79-80.

²⁴ Ҳамид Зияев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...), р.79.

²⁵ Хондамирза Гулямов, Посольские связи Бухарского ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1984, р. 147.

The third group—research from the post-independence period—saw Kh. Gulomov²⁶ and H. Ziyoyev²⁷ as well as A.B. Khaliqulov.²⁸ provide more detailed information on the significance of Mulla Ernazar Maqsud o‘g‘li’s embassy in the emergence and development of diplomatic relations between the Emirate of Bukhara and Russia compared to earlier periods. Their studies are valuable for their use of numerous literature and archival materials.

Research from this period is notable for portraying Bukhara as an equal partner in its relations with Russia. For instance, H. Ziyoyev’s observations confirm this by stating that the embassy demanded that the Russian government find those responsible for the looting of caravans by bandit groups of Russian-affiliated Cossacks and return the goods to their owners²⁹. Several reasons are given for the embassy, including the important tasks of reducing customs duties for the Bukhara Khan and resolving issues related to obtaining steel and lead, which were vital for Bukhara³⁰.

In his research, Kh. Gulomov notes that the Bukhara Emirate’s request for compensation from the Russian Empire for goods plundered by nomads was an acknowledgment that the Kazakh tribes had come under Russian jurisdiction³¹. This idea is notable for being the first of its kind in the historiography of the topic. However, it is worth noting that even in the research from this period, the historical processes related to the embassy are primarily focused on Bukhara’s initiative and interests. The underlying reasons for the Russian Empire’s fulfillment of almost all of the Bukhara government’s requests remain a mystery.

This brings us to an analysis of the information related to the construction of the Ernazar Elchi Madrasah³², which is often mentioned alongside the embassy’s history. This analysis reveals the unreliability of historical information regarding the madrasah’s financing. Many studies claim that the Russian ruler Catherine II provided a charitable donation for the madrasah’s construction. Orientalists and travelers such as A. Vambery, N.V. Khanikov, and P. Savelyev state that the madrasah was built by

²⁶ Хондамирза Гуломов, Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века, Ташкент: Фан, 2005.

²⁷ Ҳамид Зиёев, Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср), I жилд. Тошкент, 2014.

²⁸ Ахмаджон Холиқулов, Бухоро амирлигининг ташқи сиёсий алоқалари (XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср ўрталари) / масъул муҳаррир А.С. Сағдуллаев. – Тошкент, 2022. – р. 95-105.

²⁹ Ҳамид Зиёев, Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург..., р. 35.

³⁰ Ҳамид Зиёев, Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург..., р. 48.

³¹ Хондамирза Гуломов, Дипломатические отношения государств..., р. 175.

³² *For a detailed history of this madrasa, see:* Sunnatillo Hamrayev, Enazar elchi madrasasini Yekaterina II qurdirganmi? // Akademik Ubaydulla Karimov tavalludining 105 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to‘plami. Toshkent: «Fan», 2025, p. 222-228.

Catherine II³³. V.V. Krestovskiy provides details about the madrasah's activities, the subjects taught, the number of students and cells, its location, and the salaries of the teachers and students³⁴. He based his information about the madrasah's founding on a conversation with one of its teachers, who claimed the madrasah was built 100 years before their conversation, in 1784³⁵. However, Krestovskiy himself admitted that his stories were difficult to trust as they were not based on a reliable source. Similarly, orientalist N.V. Khanikov, relying on information that the madrasah was built with Catherine II's funds, concluded his analysis on the matter with the statement: "This is all we know for certain about this"³⁶. Later, P.P. Shubinskiy, analyzing Krestovskiy's information, noted that he did not doubt Catherine II's involvement in the madrasah's construction³⁷.

In his article, Shubinskiy also cites G. Poslavskiy, who, in his notes, mentions that the madrasah was built by Ernazar ambassador with 40,000 rubles allocated by Empress Catherine II³⁸. It is important to note here that after studying documents related to Ernazar ambassador diplomatic activities, Shubinskiy stated that the embassy's purpose was other matters. He cast doubt on the idea that the madrasah was built with Catherine II's charitable funds and recommended that future historical research should avoid this erroneous idea³⁹. None of the above information and views are supported by archival documents or based on a source written by a direct witness to the event. From this point of view, we cannot consider this information reliable. However, in Soviet and post-independence research, the idea that the Ernazar ambassador Madrasah was built with Catherine II's funds was continued without a solid foundation, based on the opinions of the aforementioned orientalists and travelers.

Another view on this matter exists in later studies. For example, H.Z. Ziyoyev quotes Y.G. Gulomov, who states: "Mulla Ernazar Maqsud ugli built a mosque in Bukhara with funds from the Russian state. The fact that this mosque was built with the help of the Russian state is still known to the people of Bukhara today"⁴⁰. In another study, he claims that "they were so impressed with envoy Ernazar Maqsudov that there is information that Catherine II gave him 3,000 rubles to build a mosque in Bukhara. His mission was concluded very successfully"⁴¹. This situation, namely the rumors about the various privileges granted by Empress Catherine II, may have led to the popular belief that the madrasah was "built with the Empress's money" to

³³ Арминий Вамбири, Путешествие по Средней Азии, СПб., 1865, р. 180.; Павел Савельев, Бухара въ 1835 году. СПб., 1836. р. 10.; Николай Ханьков, Описание Бухарского ханства, СПб., 1843, р. 86.

³⁴ Всеволод Крестовский, Въ гостяхъ у эмира..., р. 343-345.

³⁵ Всеволод Крестовский, Въ гостяхъ у эмира..., р. 343-345.

³⁶ Всеволод Крестовский, Въ гостяхъ у эмира..., р. 344-345.

³⁷ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., р. 518-538.

³⁸ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., р. 518-538.

³⁹ Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II..., р. 518-538.

⁴⁰ Ҳамид Зиёев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...), р. 80.

⁴¹ Ҳамид Зиёев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...), р. 49.

explain the source of his wealth. However, in our opinion, these rumors are not enough to confirm that the Ernazar Elchi Madrasah was indeed built with funds provided by the Russian Empire.

Among contemporary researchers who have studied the history of Bukhara's madrasahs, A. Jumanazar states that Ernazar ambassador decided to build a madrasah near the Devonbegi Pond (Labi Hovuz) in Bukhara⁴². He notes that the madrasah was completed in the Hijri year 1209 (1794-1795 AD)⁴³. He also cites P. Savelyev and A. Vambery to support the claim that the madrasah was built with funds from Russian Empress Catherine II⁴⁴. Kh.G. Gulomov, who researched diplomatic relations between the Uzbek khanates and the Russian Empire, also continued the view of previous researchers that the madrasah was built with Catherine II's funds, citing Soviet-era literature⁴⁵. Even though Ernazar Maqsud ugli died several years before the madrasah's construction, it was named after him. There is no clear information in the research about who led the construction and why it was named after Ernazar ambassador. This situation shows that an unfounded idea from the Russian Imperial era, which has no basis in any document and has not been confirmed, has been continued without justification.

G. Taniyeva states that she could not find any documents related to the madrasah's construction in the Russian archives and puts forward the hypothesis that the large sum of money given by Catherine II to Ernazar Maqsud ugli was because the Empress was in debt to the envoy⁴⁶. In other words, she suggests that the money received from Catherine II was actually income earned from Ernazar Maqsud o'g'li's own investments. The author also makes reasonable assumptions about when and through whom Ernazar ambassador received the money left with Catherine II⁴⁷. To clarify this matter, we consulted a source on the history of the madrasah. The Waqf Documents Collection in Fond I-323 of the National Archives of Uzbekistan was studied. In file 55-10 of this fund, there is a certified copy of the Ernazar Elchi Madrasah's waqf document, sealed by Amir Ma'sum (Amir Shah Murad – S.H.)⁴⁸. It specifies the land allocated for the madrasah's construction and states that the expenses for the construction were to be covered by Ernazar Maqsud ugli's own funds. Furthermore, the document lists the waqf properties designated to cover the madrasah's operations, teachers' salaries, students' stipends, and other expenses⁴⁹. Based on this document, it is appropriate to put an end to the various views and unsubstantiated claims that have existed so far regarding the madrasah's financing. The fact that the

⁴² Абдусаттор Жуманазар, Бухоро таълим тизими тарихи..., р. 374.

⁴³ Абдусаттор Жуманазар, Бухоро таълим тизими тарихи..., р. 376.

⁴⁴ Абдусаттор Жуманазар, Бухоро таълим тизими тарихи..., р. 376.

⁴⁵ Хондамирза Гуломов, Дипломатические отношения государств средней..., р. 333.

⁴⁶ Гулдона Таниева, Император кема совфа қилган..., р. 37-38.

⁴⁷ Гулдона Таниева, Император кема совфа қилган..., р. 36-39.

⁴⁸ О'зМА, 323-jamg'arma, 1-ro'uxat, 55-10 yig'ma jild, р. 2.

⁴⁹ О'зМА, 323-jamg'arma, 1-ro'uxat, 55-10 yig'ma jild, р. 3-6.

story of another country's ruler's involvement in the construction and the use of this issue in the context of diplomatic relations between states indicates its relevance.

Thus, it must be acknowledged that the information claiming that this madrasah, which is interpreted as an example of friendship and cultural ties in Bukhara-Russia diplomatic relations, was built with funds from Russian Empress Catherine II is unfounded. It should also be noted that the information in the waqf document, which states that the madrasah was built with the envoy's personal funds, is reliable. Therefore, it is appropriate to rely on this fact in discussions on this matter.

In addition, it is noticeable that there are some numerical discrepancies regarding the same issues in the study of the embassy's history. For example, the conditions of the duty-free trade privilege granted to Ernazar Maqsud ugli after the first embassy serve as an example. The volume of duty-free trade is stated as up to 10,000 rubles in most studies⁵⁰, while another study mentions up to 9,000 rubles⁵¹ worth of goods (some studies list specific goods⁵². The duration of the privilege is stated as 5 years in some sources⁵³, up to 10 years in others⁵⁴, and as a period of 5 to 10 years in some⁵⁵. This information is based on various archival documents, and it would be appropriate in future research to explain this variety or determine the correct figures.

Conclusion

Based on the foregoing, we can conclude that the historical significance of the embassy, as reflected in research, lies in the fact that the first embassy led to the establishment of diplomatic relations with Russia, creating an opportunity for Bukhara to import goods for which there was high demand. The main significant aspect of the second embassy was the development of trade relations with Russia and the resulting opportunity to access the Ottoman Empire and Eastern European states through it.

A historiographical analysis of Ernazar ambassador's activities shows that the approach to diplomatic relations in the first and second groups of studies was mostly one-sided, focusing little on Russia's interests in these mutual relations. The third group of studies gives some mention to Russia's interests as well.

All research on the topic has relied on Russian sources, without utilizing local ones. This situation necessitates new research on the subject. A comparative analysis of

⁵⁰ Сергей Жуковский, *Сношения России...*, p. 89; Ҳамид Зияев, *Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...)*, p. 79; Ҳамид Зиёев, *Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср)*, I жилд. Тошкет, 2014, p. 48. and etc.

⁵¹ Пётр Шубинский, *Бухарские посольства при дворе Екатерины II...*, p. 518-538.

⁵² Ҳамид Зиёев, *Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср)*, I жилд. Тошкет, 2014, p. 46-48.

⁵³ Ҳамид Зияев, *Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг...)*, p. 79.

⁵⁴ Гулсум Михалева, *Торговые и посольские связи России...*, p. 66.

⁵⁵ Павел Матвиевский, *О роли Оренбурга в русско...*, p. 109.

sources from Russian archives with local sources, along with a systematic analysis of the research conducted to date, would allow for the introduction of new aspects of the history of diplomatic relations between the Russian Empire and the Emirate of Bukhara into academic discourse.

Resources

Абдулаҳад Муҳаммаджонов, Нематов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар, Тошкент, 1957.

Абдусаттор Жуманазар, Бухоро таълим тизими тарихи, Тошкент: Akademnashr, 2017.

Арминий Вамбири, Путешествие по Средней Азии, СПб., 1865, p. 180.

Ахмаджон Холиқулов, Бухоро амирлигининг ташқи сиёсий алоқалари (XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср ўрталари) / масъул муҳаррир А.С. Сағдуллаев. – Тошкент, 2022. – p. 95-105.

Всеволод Крестовский, Въ гостяхъ у эмира Бухарскаго, СПб., 1887.

Гулдона Таниева, Император кема совға қилган элчи. Илмий-оммабоп рисола, Тошкент, 2022.

Гулсум Михалева, Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург. Ташкент: Фан, 1982.

Гулчеҳра Агзамова, Некоторые вопросы культурно-духовной жизни городов Среднеазиатских ханств// Культура номадов Центральной Азии: материалы Международной конференции, Самарканд 22-24 ноября 2007 г. Самарканд: издание МИЦАИ, 2008, p. 34-40.

Джурабаев. Дж. Бухарский эмират второй половины XVIII – первой половины XIX вв. в письменных источниках, Дисс. канд. ист. наук. Худжанд, 2014.

История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века) / Отв. ред. Д.А. Алимова. Ташкент: ФАН, 2012.

Murat O'zkan. Buhara, Petersburg ve Istanbul arasinda diplomasi trafiği: Molla Inazar Maksutov elçiliği // Gazi Türkiyat, Bahar 2019 / 24. p. 165-183.

Николай Остроумов, Бухарския и Хивинския посольства въ Россию и русския посольства въ Бухару и Хиву (Историческа параллель) // Туркестанский сборник Т. 436. 1907, p. 72.

Николай Ханыков, Описание Бухарскаго ханства, СПб., 1843.

Павел Матвиевский, О роли Оренбурга в русско-индийской торговле в XVIII в. // История СССР. М., 1969. № 3. p. 109.

Павел Савельев, Бухара въ 1835 году. СПб., 1836.

- Пётр Шубинский, Бухарские посольства при дворе Екатерины II // Исторический вестник, № 2. 1897, р. 518-538.
- Sunnatillo Hamrayev, Enazar elchi madrasasini Yekaterina II qurdirganmi?// Akademik Ubaydulla Karimov tavalludining 105 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan xalqaro ilmiy konferensiya materiallari to'plami. Toshkent: «Fan», 2025, p. 222-228.
- Сергей Жуковский, Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие, Петроградъ, 1915.
- O'zMA, 323-jamg'arma, 1-ro'xat, 55-10 yig'ma jild.
- Ўзбек дипломатияси тарихидан. Тарихий очерклар ва лавҳалар. Хайруллаев М.М. таҳрири остида. Тошкент, 2003. р. 352.
- Хондамирза Гуламов, Посольские связи Бухарскоо ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент: 1984.
- Хондамирза Гуломов, Дипломатические отношения государств средней Азии с Россией в XVIII – первой половине XIX века, Ташкент: Фан, 2005, р. 333.
- Хондамирза Гуломов, История дипломатических отношений государств Средней Азии с Россией (XVIII – первая половина XIX вв.), Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент, 2006, р. 79
- Хондамирза Гулямов, Посольские связи Бухарского ханства с Россией в XVIII веке. Дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 1984.
- Ҳамид Зиёев, Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX аср), I жилд. Тошкент, 2014.
- Ҳамид Зиёев, Ўрта Осиё ва Волга бўйлари (XVI асрнинг иккинчи ярми – XIX асрлар), Тошкент, 1965.
- Ҳамид Зияев, XVIII асрда Ўрта Осиё ва Урал бўйлари, Тошкент: Фан, 1973.
- Яковлев, Мулла Ирназар Максютов, посланник бухарский // Сибирский вестник. Ч. I. 1824, р. 7-11.

KUR'ÂN'IN CEZA HUKUKUNA MAKÂSIDÎ YAKLAŞIM: ADÂLET, CAYDIRICILIK VE TOPLUMSAL ISLAH İLKELERİ

*A Maqâsid-Based Approach to the Criminal Law
of the Qur'an: The Principles of Justice,
Deterrence and Social Reform*

Mustafa ÖZYİĞİT

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Burdur/Türkiye,
e-mail: mustafaozyigit056@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9508-6984>

DOI: <https://doi.org/>

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	7 Mayıs - May 2025	Received
Kabul Tarihi	02 Aralık - December 2025	Acceptance
Yayın Tarihi	31 Aralık - December 2025	Publication
Sayfa Aralığı	208 - 225	Pages Range

Mustafa Özyiğit, “Kur’ân’ın Ceza Hukukuna Makâsidî Yaklaşım: Adâlet, Caydırıcılık Ve Toplumsal Islah İlkeleri”, *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, Cilt: 3, Sayı: 3, Aralık 2025, s. 208-225.

Öz

İslam ceza hukuku, bireyin haklarını korumayı, toplumda huzur ve güven ortamını tesis etmeyi ve suçları önleyici bir sistem geliştirmeyi hedefler. Makâsidü’ş-Şerîa, İslâm hukukunun gayelerini ele alan bir disiplin olarak, ceza hukukunun adâlet, caydırıcılık ve ıslah ilkeleri açısından değerlendirilmesine imkân tanır. Adâlet ilkesi, suç ve ceza dengesini koruyarak, masumiyetin gözetilmesi ve aşırılıklardan kaçınılmasını gerektirir. Kur’ân, cezaların infazında adâletin gözetilmesini zorunlu kılarak, herhangi bir aşırılığa veya keyfilığe izin vermemektedir. Kur’ân’ın belirlediği cezalar, suç oranlarının düşürülmesi ve toplumun genel güvenliğinin sağlanması açısından caydırıcı bir nitelik taşır. Ancak bu cezaların uygulanması, hukukun genel ilkeleriyle uyumlu ve toplumsal dengeleri gözetilen bir anlayışla gerçekleşmelidir. Kur’ânî hükümler, cezanın sadece bir infaz aracı değil, aynı zamanda bireyin ve toplumun ıslahına yönelik bir eğitim mekanizması olarak değerlendirilir.

dirilmesini öngörmektedir. Bu doğrultuda, affetme, tövbe kapısını açık tutma ve iyileştirme süreçleri, İslâm ceza hukukunun temel unsurları arasında yer almaktadır. Bu makale, Makâsîdü's-Şerîa perspektifinden Kur'ân'ın ceza hükümlerinde adâlet, caydırıcılık ve toplumsal ıslah ilkelerini ele almaktadır. Çalışmada, döküman analiz yöntemi kullanılarak İslâm hukukunun temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet bağlamında ceza hükümlerinin makâsîd eksenli yorumu incelenmiştir. Kur'ân'ın ceza hükümleri, Makâsîdü's-Şerîa çerçevesinde adâleti sağlamak, suçları caydırmak ve toplumu ıslah etmek gibi temel amaçlara yöneliktir. Bu hükümler, bireyin haklarını koruyarak toplumda huzur ve güven ortamı oluşturmayı hedefleyen bir yapı sunar. Söz konusu ilkelerin birbirleriyle nasıl bir denge içerisinde ele alındığını ortaya koyarak, İslâm ceza hukukunun dinamik yapısını ve toplumsal düzen üzerindeki etkilerini daha iyi anlaşılması hususunda literatüre katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Makâsîdü's-Şerîa, Adâlet, Caydırıcılık, İslah.

Abstract

This study examines the institutional organization and cultural influence strategies of German missionary organizations in Maraş during the late 19th and early 20th centuries. It focuses on the educational and vocational activities carried out through German schools, orphanages, and workshops, highlighting how these initiatives impacted the local society. The research reveals that German missionaries adapted their curricula to local linguistic and religious conditions, aiming to establish cultural and linguistic influence particularly over Armenian children. Primary sources include Ottoman archival documents, the private archives of the Sarıfakıoğlu family, and contemporary publications. Findings indicate that the German missionary efforts in Maraş were guided by a multidimensional strategy: orphanages and schools not only provided shelter and sustenance but also imparted vocational skills such as carpentry, tailoring, shoemaking, and agriculture. Educational programs prioritized Ottoman Turkish and Armenian, while outstanding students were sent to higher education institutions in Germany, ensuring a lasting German presence in the region. Beyond social services, missionaries established international educational networks through material support, local engagement, and the transfer of students between institutions. Armenian communities were strategically targeted to extend German cultural and political influence, with schools and orphanages facilitating the upbringing of children under sustained German guidance. Consequently, these initiatives reinforced both individual development and broader sociopolitical objectives, consolidating German missionary presence in Maraş.

Keywords: Qur'an, Maqâşid al-Shari'a, Justice, Deterrence, Reform.

Giriş

İslâm hukukunun temel hedeflerinden biri, birey ve toplum hayatını düzenleyen normları adalet ekseninde yapılandırmak suretiyle, toplumsal barış ve güven ortamının tesisi için gerekli zemini oluşturmaktır.¹ Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ceza hükümleri bu bağlamda ele alınmakta, suçun önlenmesi, mağdur haklarının korunması ve sosyal düzenin sağlanması hedeflenmektedir. Ceza hükümlerinin temelinde adâlet, caydırıcılık ve toplumsal ıslah ilkeleri yer almakta olup, bu ilkeler Makâsîdü's-Şerîa (şer'î hükümlerin gayeleri) açısından değerlendirildiğinde, İslâm hukukunun insana ve topluma dair derin bir hikmeti gözettiği görülmektedir.

¹ Şemsettin Işık, "Kur'an'da Adalet ve Evrensel İlkeleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, Haziran 2024, s. 147.

Bu makalede, Makâsîdü’ş-Şerîa perspektifinden Kur’ân’ın ceza hükümlerini ele alarak, adâlet, caydırıcılık ve toplumsal ıslah ilkelerinin nasıl tezahür ettiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Araştırma, İslam hukukunun cezaî düzenlemelerinin yalnızca bir müeyyide mekanizması olmadığını, aynı zamanda bireysel ve toplumsal düzeyde ıslahı hedeflediğini vurgulamaktadır. Zira İslam hukukunda ceza, sadece suçu işleyen kişiye yönelik bir yaptırım değil, aynı zamanda toplumun genel ahlâkını ve düzenini koruma aracı olarak görülmektedir.

Araştırma kapsamında öncelikle Makâsîdü’ş-Şerîa kavramı ve bu kavramın ceza hukukuyla ilişkisi ele alınacaktır. Maslahat konusu çalışmamızın doğrudan odağında bulunmamakla birlikte, makâsîd kavramıyla yakın ilişkisi sebebiyle kısaca değinilecektir. Ardından, Kur’ân’daki ceza hükümleri, adalet, caydırıcılık ve toplumsal ıslah ilkeleri açısından analiz edilecektir. Özellikle had cezaları, kısas, diyet ve ta’zîr cezaları gibi temel ceza hükümlerinin hangi gayelere hizmet ettiği değerlendirilecektir. Ayrıca, Kur’ânî ceza hükümlerinin bireysel haklar, kamu yararı ve toplumsal düzen üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

Bu çalışmada doküman analiz yöntemi esas alınacak olup, Kur’ân ayetleri, klasik ve çağdaş tefsir kaynakları ile fıkıh literatürü temel başvuru kaynakları olarak değerlendirilecektir. İslam hukukçularının ve müfessirlerin ceza hükümlerine dair yaklaşımları ele alınacaktır. Ayrıca, modern hukuk sistemleri ile İslam hukukunun ceza hükümleri arasında bir mukayese yapılarak, ortak noktalar ve farklılıklar analiz edilecektir.

Adâlet ilkesi, suçlunun hakkaniyet çerçevesinde cezalandırılmasını sağlarken, caydırıcılık unsuru toplumu suça karşı korumakta, ıslah ilkesi ise suç işleyen bireyin topluma kazandırılmasını hedeflemektedir. Bu üç ilkenin dengeli bir şekilde uygulanmasını, toplumun ahlâki ve hukuki yapısının korunmasında kritik bir rol üstlenmektedir.² Ancak, Kur’ânî ceza hükümlerinin çağdaş hukuk sistemleriyle nasıl ilişkilendirileceği, günümüz toplumlarında nasıl uygulanabileceği ve bu hükümlerin modern insan hakları normlarıyla nasıl örtüştüğü gibi konular önemli tartışma alanlarını oluşturmaktadır. Özellikle bireysel özgürlükler, insan hakları ve modern hukuk normları çerçevesinde Kur’ânî ceza hükümlerinin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu makale, Makâsîdü’ş-Şerîa perspektifinden Kur’ânî ceza hükümlerini değerlendirerek, bu hükümlerin adâlet, caydırıcılık ve ıslah ilkeleri doğrultusunda nasıl şekillendiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Böylece, İslam hukukunun ceza adâleti anlayışının hem teorik hem de pratik boyutlarıyla incelenmesi sağlanacaktır.

1. Makâsîdü’ş-Şerîa ve Ceza Hukuku

Makâsîd kelimesi, sözlük anlamı itibarıyla kasd kökünden türemiş olup “*bir şeyi hedefleme, ona yönelme*” gibi anlamlara gelir ve “*niyet, amaç*” kavramlarıyla ilişkilidir. İslâmî

² Samire Hasanova, “İslam Ceza Hukukunda Maslahat Prensibi Açısından Cezalar ve Cezanın Şahsiliği İlkesinin Değerlendirilmesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, 2017 s. 91.

literatürde ise bu terim, geniş çerçevede “din” kavramıyla bağlantılı olarak kullanılırken, daha dar bağlamda “şeriat” kavramıyla birlikte ele alındığında, “*dinin temel gayelerini veya naslarda yer alan amelî hükümlerin ulaşmayı hedeflediği amaçları*” ifade etmektedir.³ Tahir b. Âşûr (1909-1970), usûlcülerin makâsîdü’ş-şerîa konusunda “*Kanun (ko-yucu)nun hükümlerini vaz’ ederken, gözettiği ve hedeflediği, hikmet, hedef, gerekçe ve manâlardır*” şeklinde ifade ettiklerini söylemektedir.⁴

İslam hukukçuları, makâsîd kavramını hem naslarda açıkça ifade edilen hem de içti-had yoluyla ulaşılan dinî-hukukî düzenlemelerde temel amaçlarını belirleyen ve uygulamada adaletin gözetilmesini sağlayan bir unsur olarak vurgulamıştır. Fıkıh usulü eserlerinde makâsîdü’ş-şâri, makâsîdü’ş-şerîa, makâsîdü’ş-şer’iyye ve makâsîdu’t-teşrî gibi çeşitli terimlerle karşılık bulan bu kavramın temelini, insanların faydasını gözetmek ve onlardan meşakkati gidermek oluşturur. Bu bağlamda, maslahat anlayışının sınırları belirginleşmiş ve günümüzde içtihad tartışmalarının merkezinde yer alan maslahat düşüncesinin, Şâri’nin veya şeriatın maksatları çerçevesinde değerlendirilmesi esas kabul edilmiştir. Bu yönüyle, makâsîd ile mesâlih arasında doğrudan bir ilişki bulunmakta; hatta makâsîd, mesâlih kavramını kuşattığı için bu iki terim zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. İslam âlimlerinin belirttiği diğer genel hukukî gayeler maslahat kavramı çerçevesinde değerlendirilmekte ve maslahatın gerçekleşmesine hizmet eden araçlar olarak görülmektedir.⁵

İslam hukukçuları, emirlerin gayeye yönelik yönünü bağımsız bir konu olarak ele almadan önce, bu meseleyi kalamî tartışmalarla iç içe değerlendirmişlerdir. Bu durum, ibadetler ve hukuk alanındaki dinî bildirimlerin amaçlarına ilişkin farklı yaklaşımların doğmasına neden olmuştur. Özellikle, Allah’ın kulları için en uygun olanı emretme zorunluluğunun bulunup bulunmadığı ve insan fiillerinin iyilik veya kötülüğünün akıl yoluyla bilinip bilinemeyeceği gibi meseleler, makâsîd düşüncesinin temel kavramlarından biri olan ta’lîl anlayışı üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Bu bağlamda, Mutezilenin ta’lîle verdiği ağırlık, Mâtürîdî ve Eş’arî ekollerindeki daha ihtiyatlı yaklaşımlarla karşılaştırıldığında belirgin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Sonuç itibarıyla hükümlerin gerekçelerini belirlemeye yönelik ta’lîl yaklaşımı, fıkıh usulü çerçevesinde yerleşmiş ve birçok fakih tarafından belirli sınırlar içerisinde kullanılabilir bir yöntem olarak benimsenmiştir.⁶

İslam hukukunda cezaların düzenlenmesinin temel amacı, bireylerin ıslahını sağlamak, toplumsal düzeni korumak ve toplumun menfaatlerini gözetmektir. Allah’ın koyduğu hükümler, insanlığın hayrına yöneliktir; zira insanların, Allah’ın emirlerine

³ Ertuğrul Boynukalın, “Makâsîdü’ş-Şerîâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 423.

⁴ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Makâsîdü’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Habib İbn Havvac, Vezâratü’l-Evgâf ve’l-şuûni’l-İslâmiyye Yayınları, Katar, 1425/2004, Cilt: 1, s. 13.

⁵ Samire Hasanova, “Modernleşme Sürecinde Maslahat Tartışmaları Bakımından Makasîd Konusu”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası*, S:9, Nisan 2008, s. 353-354.

⁶ Ertuğrul Boynukalın, “Makâsîdü’ş-Şerîâ”, C: 27, s. 423; Samire Hasanova, “Modernleşme Sürecinde Maslahat Tartışmaları Bakımından Makasîd Konusu”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmi Mecmuası*, Sayı: 9, Nisan 2008, s. 353.

uyduklarında O’na bir fayda sağlamaları mümkün olmadığı gibi, bu emirleri ihlal etmeleri de O’nun mukaddes zatına zarar vermez.⁷ Bu bağlamda, toplumsal menfaatlerin korunması ve bireylerin ıslahı amacı güden her ceza, meşru kabul edilir. Cezaların, toplumsal ihtiyaç ve faydalar doğrultusunda şekillendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Eğer toplumun menfaatleri, cezaların ağırlaştırılmasını gerektiriyorsa, ceza da buna uygun olarak şiddetlendirilmelidir; aksine, toplumsal yararların gerektirdiği durumlarda cezalar daha hafifletilmiş olabilir.⁸ İnsanların temel hedefi, bireysel ve toplumsal düzlemde maslahatın gerçekleştirilmesi ve zararın önlenmesidir. Bu bağlamda, insanın menfaatine yönelik olarak gerçekleştirilecek olan her şey, toplum düzeninin korunması ve bireylerin refahı için önemlidir.⁹ Şeriat, bu menfaatleri temin etmeyi ve zararları ortadan kaldırmayı amaçlar. Bu amaç, toplumun dünya ve ahiret hayatındaki سلامتini sağlamak için gereklidir. Kur’an’da yer alan pek çok ayet, Şeriat’ın temel hedefinin, yeryüzünde fesadı ortadan kaldırmak ve insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyerek toplumda ıslahı sağlamaktır.¹⁰ Dolayısıyla, maslahat, Şeriat’ın temel amacını ifade eden ve toplumun yararını sağlamak ile zararları bertaraf etmek için temel bir prensip olarak kabul edilmektedir.¹¹ Bu prensibe dayalı olarak, ceza hükümleri ve bunların çeşitleri, İslam hukukunun temel gayesi doğrultusunda düzenlenmiştir.

2. Kur’ân Ceza Hükümlerinde Adâletin Caydırıcılık Boyutu

Toplumsal adalet, insanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren ulaşılması arzulanan temel bir değer olarak varlığını sürdürmektedir. Bu kavram, tarih boyunca güncelliğini yitirmemiş; ideolojik, felsefî ve sosyolojik açıdan farklı yaklaşımlara konu olmuştur. İslâm’ın önerdiği ilkelerin toplumsal hayata aktarılması suretiyle adaletin tesisi ise salt teorik bir iddia yahut içeriği muğlak bir söylem değildir. Aksine, İslâm tarihi, bu ilkelerin çeşitli dönemlerde uygulanabilirliğine dair örnekler ifa etmiştir. Adalet temelli toplum inşasına katkı sağlayacak uygulama biçimleri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Kur’ân merkezli ceza anlayışı, adaletin yalnızca hakkaniyet ölçüsünde olmadığı aynı zamanda caydırıcılık ve toplumsal ıslah hedefleriyle birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koyar. Böylece Kur’ân, bireysel hakların korunmasının yanı sıra toplumsal düzenin tesisini de esas alan çok boyutlu bir adalet anlayışı önermektedir.¹²

Modern seküler ideolojiler ise, tarihsel süreçte adil bir toplumsal düzen kurma konusunda yaşadıkları başarısızlıkları, çoğu zaman kendi düşünsel zeminlerinde aramak

⁷ Abdulkadir Udeh, *et-Teşriü'l-Cinai'l-İslaml Mukarinen bi'l-Kanuni'l Vad'i*, Dârü't-Türas, Kahire, 1977, C: 1, s.609.

⁸ A. Udeh, *et-Teşriü'l-Cinai'l-İslaml...*, s. 610.

⁹ Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzali, *Mustasfa min İlmi'l-Usûl*, Beyrut, 1324, C: 1, s. 286.

¹⁰ Muhammed Tahir İbn Aşur, *Makâsıdu's-Şeriatil-İslamiyye*, eş-Şeriketüt-Tunisiyye, Tunus, 1985, s. 63-64

¹¹ T. İbn Aşur, *Makâsıdu's-Şeriatil-İslamiyye*, s. 64.

¹² Şahban Yıldırım, “İslam Hukuku ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet”, *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi*, S:1, 2017, s. 79-80.

yerine, “toplumsal adalet” idealinin kendisini sorgulayarak bu değeri ulaşılması mümkün olmayan bir ütopya olarak değerlendirmişlerdir. Oysa İslâm hukukunun temel kaynağı olan Kur’ân-ı Kerîm’in ortaya koyduğu hükümler, herhangi bir toplumda eksiksiz uygulanmasa bile, bu durum onların normatif değerini ortadan kaldırmaz.¹³ Hukukî normlar, fiilî düzeyde ihlâl edilseler dahi, değerlerini korumaya devam ederler. Örneğin miras hukuku, Kur’ân tarafından ayrıntılı şekilde düzenlenen hükümler, uygulanmakta olması nedeniyle barındırdığı adalet ilkesi açısından geçerlilik ve üstünlüğünü korumaktadır. Bu çerçevede, adaletin değeri çoğunluk tarafından benimsenip benimsenmemesine bağlı değildir. Eğer tek bir birey adaleti savunurken, diğer tüm insanlar zulmü desteklese bile bu durum zulmü haklı ve savunulabilir bir değer haline getirmez. Zira ahlâkî ve hukukî değerlerin ölçütü çoğunluğun kanaatiyle değil, ilkeye ve hakikate dayalı meşruiyetle belirlenir.¹⁴ Bu bağlamda, toplumsal yapıda ortaya çıkan suç olgularına karşı da adalet ilkesi gözetilerek hareket edilmesi, hem bireysel hakların korunması hem de kamu düzeninin sağlanması açısından zarurîdir.

Birlikte yaşama duygusunu ve düzen ilkesini sağlamada İslâm hukukunun ceza hükümlerini şekillendiren temel dinamiklerden biri, hiç şüphesiz maslahat ilkesidir. Maslahat; insanların dünya ve âhiret saadetine vesile olacak yararların temini ve zarara yol açacak unsurların bertaraf edilmesi olarak tanımlanır.¹⁵ Bu anlamda maslahat, Şeriatın gayesinin gerçekleştirilmesinde temel bir ilkedir. İslam hukuk doktrininde maslahat ilkesi, bireyin ve toplumun korunmasına yönelik tüm düzenlemelerin altında yatan genel amacı ifade eder.¹⁶ Kur’ân’daki birçok ayet,¹⁷ yeryüzünde fesadı ortadan kaldırmak ve toplumsal salâhı tesis etmek için getirilen hükümlerin aslî hedefini açıklamakta; bu bağlamda toplumsal düzenin ve adil ilişkiler ağının tesisi vurgulanmaktadır. Dolayısıyla, İslam ceza hukukunun nihai gayesi; kamu düzenini sağlamak, toplumsal ilişkileri dengelemek ve birey haklarını güvence altına almaktır.¹⁸ Bu hedefe ulaşmada maslahat ilkesi bütüncül bir prensip olarak benimsenmiş; cezai düzenlemeler dâhil olmak üzere şer’î hükümlerin tümü bu esas üzere inşa edilmiştir.

Klasik usûl geleneğinde maslahatlar genellikle üç kategoride ele alınır: zarûriyyât (zaruri maslahatlar), hâciyyât (ihtiyaçlar) ve tahsîniyyât (güzelleştirici, tamamlayıcı maslahatlar). Özellikle zarûriyyât sınıfında yer alan beş temel değer korunması -din, can,

¹³ Abdülhak Kemal Yörük, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1952, s. 120.

¹⁴ Hüseyin Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1989, s. 45.

¹⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, “Maslahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 28, Ankara 2003, s. 79.

¹⁶ Ebu Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâli, *el-Mustasfa min İlmi’l-usûl*, Beyrut, 1324, C: 1, s. 286; Mehmet Dirik, *Tâfi’ye Göre İslâm Hukuk Metodolojisinde Maslahat*, Tıbyan Yayınları, İzmir, 2012, s. 57 vd.

¹⁷ Âl-i İmrân 2:104, 110, 114; el-Mâide 5:79; el-A’râf 7:157, 199; et-Tevbe 9: 71, 127; el-Hac 22: 41; Lokmân 31:17.

¹⁸ T. İbn Aşur, *Makâsıdu’s-Şeriatil-İslamiyye*, s. 64.

akıl, mal ve nesep- İslâm hukukunun hem cezai hem de medenî hükümlerinde doğrudan dikkate alınan ana hedeflerdir.¹⁹ Bununla birlikte bazı müstakil değerlendirmelerde, altıncı bir unsur olarak ırzın korunması da zikredilmiştir.²⁰ Daha sonraki dönemde yedinci unsur olarak çevre ve tabiatın korunması eklenmiştir.²¹

Toplumsal adaleti sağlama açısından ve düzenin devamlılığı noktasında şeriatın dokunulmaz kıldığı ilkelerden dinin korunması, bireyin inancının ve dinî pratiklerinin bozulmaya uğramadan muhafazası anlamına gelir.²² Dine yönelik tehdit oluşturan her türlü sapma ve bozulma, sadece bireysel düzeyde değil toplumu da olumsuz etkilediği için, dinin korunması İslâm hukukunda en yüksek düzeyde güvence altına almıştır.²³

Canın korunması ise hem bireyin fizikî varlığını hem de toplumun genel güvenliğini tehdit eden unsurların ortadan kaldırılmasını gerektirir. Ceza hukukunda yer alan kısas, geleneksel olarak bu korumanın örneği olarak sunulsa da modern yorumcular arasında yer alan Tâhir b. Âşûr gibi âlimler, kısası canı korumanın en zayıf biçimi olarak değerlendirerek, esas korunma yolunun önleyici tedbirler olduğunu vurgulamışlardır.²⁴ Bu anlayış, cezanın yalnızca cezalandırıcı değil aynı zamanda caydırıcı ve önleyici boyutunu öne çıkarmaktadır.

Aklın korunması, bireyin düşünme, değerlendirme ve karar verme yetisinin bozulmadan muhafazasıdır. Akli ifsat eden unsurların başında gelen içki gibi maddeler hem bireyin irade kontrolünü zayıflatmakta hem de toplumsal bozulmaya yol açmaktadır. Bu nedenle cezai müeyyidelerle desteklenen yasaklar, ferdî ve içtimaî maslahatın bir gereğidir.

Malın korunması toplumsal adaletin tesisinde vazgeçilmez bir unsurdur. Gasp, hırsızlık ve benzeri fiiller sadece bireyin malını değil, toplumun genel ekonomik düzenini ve güven duygusunu sarsar. Bu bağlamda Kur’ân’da yer alan malî haklarla ilgili cezai hükümler, kamu düzeninin teminat altına alınması yönünde işlev görür.

¹⁹ T. İbn Aşur, *Makâsîdu’s-Şeriatî’l-İslamiyye*, s. 79.

²⁰ Bedrüddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ömer el-Karâfî, *Tenkîhu’l-Fusûl*, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1993, s.391.

²¹ Yusuf Suiçmez, *Maqâsîdu’s-Shari’a Thought And Its Potential Contribution To The Development Of Basic Human Rights And Freedoms*, *International Symposium on Common Values*, (Ed.Yunus İbrahimoglu vd.) Töyev, Ankara, 2017, s.10-17; Y. Suiçmez, “Mekâsîdu’s-Şerî’a Düşüncesinin Hadis Tenkidi ve Yorumuna Etkileri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, C:8, S:2, Aralık 2022, s. 126-127.

²² “Ey Peygamber! İnanmış kadınlar, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda sana biat etmeye geldikleri zaman, biatlarını kabul et ve onlar için Allah'tan mağfiret dile. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir.” (el-Mümtehine 60:12).

²³ Ali Pekcan, “Makâsîd Teorisinin Temel Parametleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S: 3, 2004, s. 132-133.

²⁴ T. İbn Aşur, *Makâsîdu’s-Şeriatî’l-İslamiyye*, s. 80; Gazzâli, *el-Mustasfa...*, C:1, s.287-288; Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, *Davâbitü’l-maslaha fi’s-şerâti’l-İslamiyye*, Beyrut-Lübnan, 1422, s.110.

Son olarak, nesebin korunması, toplumun ahlâkî yapısının ve aile kurumunun istikrarı açısından büyük önem taşır. Zinanın yasaklanması ve evlilik hukukunun belirli kuralara bağlanması, neslin meşru ve sağlıklı bir zeminde devamını temin etmeye yöneliktir.²⁵ Bu bağlamda, cezai müeyyideler sadece birer disiplin aracı değil, aynı zamanda toplumu ifsattan koruyan ilâhî mekanizmalardır. Kur'ân'daki ceza hükümleri, sadece birer cezalandırma aracı olarak değil, adaletin tesisi, zararın önlenmesi ve toplumsal maslahatın korunması gibi temel makâsîdî gayelere hizmet eden çok boyutlu bir sistem olarak değerlendirilmektedir.

İslâm hukuk sisteminde, korunması zarurî olan temel maslahatların yanı sıra, doğrudan hayati öneme sahip olmamakla birlikte bireysel ve toplumsal ölçekte ihtiyaçlara cevap verme amacı güden maslahatlar bulunmaktadır. Bu tür maslahatlar, literatürde *hâciyyât* olarak adlandırılmakta olup, Şâtıbî'nin ifadesiyle bireylerin karşılaştığı güçlükleri ortadan kaldırma (ref'u'l-harac) ve hayatı kolaylaştırma (tevsî'a) işlevi görmektedir. Söz konusu maslahatlar yok sayıldığında, toplumda genel anlamda sıkıntıların ve zorlukların ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelmektedir.²⁶ Hâciyyât düzeyindeki maslahatlar, özellikle ibadetler, yiyecek-içecek düzenlemeleri, muâmelât ve cezaî hükümler gibi alanlarda belirgin şekilde kendini göstermektedir. Bunun yanı sıra, doğrudan bir ihtiyaç kapsamına girmeyen, ancak davranışlara estetik ve ahlâkî bir boyut kazandıran maslahatlar mevcuttur ki, bunlar *tahsîniyyât* başlığı altında değerlendirilmektedir. Tahsîniyyât, hukukî düzenlemelere kemâl ve nezahet kazandırma gayesi taşıyan ve yüksek ahlâk anlayışının yansıması olan değerleri içermektedir.²⁷ Örneğin savaş sırasında savunmasız kimselerin – kadınların, çocukların ve din adamlarının – öldürülmemesi bu kapsamda zikredilebilir.²⁸ Her ne kadar çalışmamızda *hâciyyât* ve *tahsîniyyât* kapsamında ele alınan maslahatlar ayrıntılı olarak incelenmeyecek olsa, bu iki mertebenin cezai düzenlemelerdeki dönüşüm ve ıslah perspektifiyle doğrudan ilişkili olduğunu belirtmek gerekir. Zira İslâm ceza hukukunun temelinde sadece zarurî maslahatların korunması değil, aynı zamanda cezaların hikmet ekseninde daha adil ve insani ölçütlerle yeniden şekillendirilmesi yer almaktadır.

İslam ceza hukukunda cezalandırmanın çok katmanlı bir amacı bulunmaktadır. Bu amaçların başında, toplumsal düzeni koruma, bireylerin hak ve güvenliklerini teminat altına alma ve suçun toplum içerisinde yayılmasını önleme gibi sosyal hedefler yer almaktadır. Cezalar, sadece suç işleyen bireye yönelik bir müeyyide olmanın ötesinde, kamu düzeninin devamı için caydırıcı bir fonksiyon icra etmektedir. Bu yönüyle ceza, hem özel caydırıcılık (failin yeniden suç işlemesinin engellenmesi) hem de genel cay-

²⁵ T. İbn Aşur, *Makâsîdu's-Şerîati'l-İslamiyye*, s. 81.

²⁶ Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî Usûlü's-Şerîa*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., C: 2, s.10.

²⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfa...*, C:1, s.290.

²⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât...*, C:2, s.11-12.

dırıcılık (diğer bireylerin aynı suçu işlemeye teşebbüs etmemesi) fonksiyonunu üstlenir.²⁹ Toplumun müşterek değerleri, normatif yapısı ve hukukî hassasiyetleri, cezai yaptırımlar aracılığıyla korunur ve pekiştirilir.

İslam hukukunda cezaların gayesi klasik kaynaklarda genellikle üç temel ilke etrafında açıklanır. Bunlar; adaletin tesisi, toplumun korunması (caydırıcılık) ve bireyin ıslahı. Bu yaklaşımda ceza, yalnızca toplumsal düzenin sağlanmasında hizmet eden bir yaptırım olmamıştır. Bireyin ahlâkî ve manevî sorumluluğunu hatırlatan bir mekanizma olarak görülür.³⁰ Bir başka ifadeyle, dünyevî düzeni sağlamakla sınırlı değildir. Aynı zamanda bireyin manevî sorumluluğunu hatırlatmak ve onu ıslaha yönlendirmek de bu sistemin temel hedeflerindedir. Cezanın terbiye edici boyutu bu bağlamda önem arz eder. Suçlunun sadece cezalandırılması değil, aynı zamanda pişmanlık duyması, hatasını telafi etme bilinci kazanması ve toplumsal hayata yeniden uyum sağlayacak bir kişilik geliştirmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda İslam ceza hukukunda ceza, bireyin ontolojik ve ahlâkî bütünlüğüne katkı sunan bir disiplin mekanizması olarak değerlendirilir.³¹

Erken dönem fıkıh kaynaklarında dünyevi ve uhrevî amaç dikkat çekici biçimde vurgulanmıştır. Özellikle el-Mâverdî (ö. 450/1058), cezaların uhrevî yönüne işaret ederek, bu hükümlerin sadece toplumsal değil, aynı zamanda ilâhî bir anlam taşıdığını belirtmiştir. Ona göre, cezalar, insanın nefesine hâkim olamayarak işlediği haram fiillerin, geçici bir haz uğruna ebedî bir azaba dönüşmesini engellemek amacıyla vaz edilmiştir.³² Bu yönüyle cezai müeyyideler, bireyin dünya hayatında sınırlarını bilmesini ve uhrevî mesuliyetini idrak etmesini sağlamayı hedefler. Allah Teâlâ’nın koyduğu bu hudûd hükümleri, insanların farzlara yönelmesini ve haramlardan uzak durmasını temin ederek hem dünyevî selâmeti hem de uhrevî kurtuluşu gözeten bir işlev görür. Ayrıca cezanın mağdur açısından önemli bir fonksiyonu vardır. Mağdurun veya toplumun vicdanında oluşan haklı öfke ve intikam hissi, hukukî bir zemine oturtularak meşru bir tatmin aracılığıyla dengelenir. Bu yönüyle ceza, maşerî vicdanı tatmin ederek bireysel tepkilerin önüne geçer, kan davası gibi gayri meşru intikam yollarını engeller. Kur’ân’da “*kısasta sizin için hayat vardır*”³³ buyurularak, cezanın hem caydırıcı hem de hayatı koruyucu yönüne dikkat çekilmiştir.

Netice itibarıyla, İslam ceza hukukunda ceza, sadece failin cezalandırılması değil; toplumsal düzenin korunması, bireylerin caydırılması, suçlunun ıslahı, mağdurun tatmini ve ilâhî emre itaatın sağlanması gibi bir dizi amacı aynı anda gerçekleştirmeye matuf

²⁹ Ali Bardakoğlu, “Ceza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 7, İstanbul 1993, s. 471-472.

³⁰ Suat Erdem, *İslam Hukuku’nda Cezalarda Gözetilen Amaçlar*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997, s. 76.

³¹ Abdullah Aykul, “Cezalandırmanın Amacını İzah Eden Teorilerin İslam Ceza Hukundaki Tezahürü”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, C:36, S:1, 2022, s. 16-17.

³² Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Abkâmü’s-sultâniyye*, Matbaatu Mustafa el-Bubi el-Halebî, Mısır, 1996, s. 221-222.

³³ el-Bakara, 2:179.

çok boyutlu bir müessesedir. Bu bağlamda her ceza hükmü, adaletin ve maslahatın temininde dinamik bir araç olarak değerlendirilmelidir.

3. İslam Ceza Hukukunda Adalet, Ölçülülük ve İslah İlkeleri

İslâm ceza hukukunun temel ilkelerinden biri olan kanunilik, ceza normlarının keyfi yorumlardan uzak, belirli nasslara dayanarak belirlenmesini öngörür. Bu bağlamda, kısas, diyet ve had gibi belirli suçlara karşılık gelen cezalar, doğrudan doğruya şâri‘ tarafından tayin edilmiş olup, hâkimin takdir yetkisi bu alanlarda ciddi biçimde sınırlandırılmıştır. Böylece cezalandırma sürecinde keyfilik önü alınmış ve hukukun belirleyiciliği esas kılınmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de suçun geçmişe dönük biçimde cezalandırılmayacağına çeşitli vesilelerle vurgulanması,³⁴ risâlet ve tebliğ süreçlerinin sorumluluğunun başlangıç noktası olarak belirlenmesi,³⁵ kanunilik ilkesinin te’yidine işaret eden unsurlar arasında yer almaktadır.³⁶ Nitekim İslâm hukukçularının önemli bir kısmı, özellikle had ve kısas cezalarında kıyas ve genişletici yorumları kabul etmemiş; böylece yargı erkini sınırlandırarak ceza normlarının açık ve sabit hükümler üzerinden uygulanmasını esas almıştır. Örneğin silahlı gasp ve eşkıyalık (hırâbe) suçuyla ilgili Kur’ân’da geçen dört ayrı ceza şeklinin³⁷ hangi suç aşamasına karşılık geldiği hususundaki tartışmalar, sadece teori düzeyinde kalmamış, aynı zamanda cezalandırmada kanuniliğin korunmasına yönelik sistematik bir gayreti yansıtmıştır. Bu durum, cezanın toplumsal adaleti temin aracı olarak düzenlenmesini, keyfilik karşı hukuki güvenliğin tesis edilmesini ve failin hukuk önünde önceden bilinen sabit normlarla muhatap olmasını amaçlamaktadır.

İslâm ceza hukukunda ayrıca suç ile ceza arasındaki dengeye özel önem verilir. Cezalandırma, temel bir amaç değil, sosyal düzeni korumaya yönelik zarurî bir müdahale aracı olarak değerlendirilir. Bu nedenle cezaların ölçülülük ilkesine bağlı kalarak düzenlenmesi esastır. Kur’ân’da geçen “*Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir kötülüktür...*”³⁸ ilkesi, cezaların orantılılık esasına dayandığını açık biçimde ortaya koyar.³⁹ Bu ilke, sadece bireysel zararların değil, aynı zamanda toplum yapısına verilen tahribatın dikkate alınmasını gerektirir. Suçun ciddiyetinin belirlenmesinde mağdurun uğradığı zararın yanı sıra, suçun kamusal alan üzerindeki etkisi ve İslâmî değerleri ihlâl derecesi değerlendirme ölçütleri arasında yer alır. Bu çerçevede, had suçları gibi kamu düzenine yönelik tehditlerde ceza, bireysel zararlarla doğrudan orantılı olmayabilirken; kısas ve diyet gibi şahsî haklara ilişkin suçlarda ceza türü ve miktarı, işlenen fiilin niteliğiyle birebir ilişkili olarak belirlenir.⁴⁰ Özellikle kısas uygulaması, suça verilen cezanın eşdeğerlik ilkesi üzerine kurulu olduğunu gösteren tipik örneklerden biridir.

³⁴ el-Bakara 2:275; en-Nisâ 4:22-23; el-Mâide 5:95; el-Enfâl 8:38.

³⁵ İsrâ 17:15.

³⁶ Yaşar Yiğit, “İslâm Ceza Hukukunun Kanunilik İlkesi ve Kanunu Bilmemenin Cezalara Etkisi”, *Diyânet İlmî Dergi*, C: 36, S:1, 2000, s.58.

³⁷ el-Mâide 17:15.

³⁸ eş-Şûrâ, 42:40.

³⁹ el-Bakara 2:194.

⁴⁰ A. Bardakoğlu, “Ceza”, C:7, s.475.

Modern hukuk düşünürlerinin bu bağlamda ileri sürdükleri görüşler, İslâm ceza hukukundaki ilkelerle dikkat çekici benzerlikler taşımaktadır. Örneğin Bentham, cezanın suçla orantılı olmasının bireyin cezayı zihninde canlandırabilmesine imkân tanıdığını, böylelikle caydırıcılığın mümkün hâle geldiğini vurgular. Ona göre “göze göz, dişe diş” ilkesi, ceza ile suç arasındaki uygunluk ilkesinin en ileri derecesini temsil eder.⁴¹ Yine Montesquieu, cezaların suçun niteliğinden kaynaklanması gerektiğini, böylelikle cezanın bireyin keyfi takdirine değil, hukuk düzenine dayandığını belirtmiştir.⁴² Bu yaklaşım, ceza hukukunun adaleti sağlama işlevini pekiştirir ve cezaların heves veya öfke gibi subjektif saiklerle değil, objektif hukukî ölçütlerle tayin edilmesini temin eder.

İslâm ceza hukukunun temel esaslarından biri olan suç ile cezanın orantılılığı ilkesi, cezalandırma mekanizmasının adalet zemininde inşasını amaçlar. Kur’ân ve Sünnet’te belirlenen had ve kısas cezaları, belirli suçlara karşılık gelen sabit cezalardır ve bu alanlarda hâkimin ceza miktarını azaltma, erteleme ya da alternatif bir yaptırımla değiştirme gibi bir yetkisi bulunmaz. Çünkü bu tür cezalarda ilahî hüküm esastır ve herhangi bir takdir uygulaması, hukuk sisteminin istikrarı ve güvenilirliği açısından risk taşır. Bu nedenle İslâm hukuk sistemi, bu tür cezalarda ispat yükümlülüğü, delil standardı ve suçun sübut şartları hususunda yüksek hassasiyet gözetmiş, cezaların keyfi biçimde verilmesini engellemek için sanık lehine yorum ilkesini benimsemiştir.⁴³

Suçun sübutunda şüpheye mahal bırakmamak, cezanın yanlışlıkla uygulanmasının önüne geçmek, hem bireysel hakların korunması hem de kamu vicdanında adalet duygusunun zedelenmemesi açısından büyük önem taşır. Hz. Peygamber’in, “*Müslümanlara had cezası uygulamada elinizden geldiğince kaçının. Suçluya ceza vermekle affetmek arasında bir seçenek varsa, onu serbest bırakın. Çünkü yetkilinin cezada yanılmasından affetmede yanılması daha hayırlıdır.*”⁴⁴ anlamındaki hadis-i şerifi, cezai süreçte tereddüt hâlinde sanık lehine hüküm verilmesi gerektiğini vurgular. Bu yaklaşım, İslâm hukukunda cezaların infazında adaletin yalnızca soyut bir değer değil, fiilî bir uygulama ilkesi olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Cezai sorumlulukla ilgili olarak İslâm hukukunun benimsediği bazı ilkeler, adalet ilkesinin hukukî zeminini güçlendirir. Kanunun bilinmemesinin mazeret sayılabileceği durumların varlığı, cezaî hükümlerin geçmişe yürümemesi (maziye şümul yasağı), masumiyet karinesi çerçevesinde her bireyin suçsuz kabul edilmesi, cezanın ağırlığına bağlı olarak delil standardının yükseltilmesi, işkence ve zorla itiraf gibi yöntemlerin

⁴¹ Ebu Zehra Muhammed, *el-Cerîme ve'l-ukûbe fi'l-fıkhi'l-islâmî*, Kahire 1998, C:2, s.36.

⁴² Cesare Beccaria, *Suçlar ve Cezalar Hakkında*, trc. Sami Selçuk, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s.45.

⁴³ Ahmed Meraj, “The Concept of Crime and Punishment in Islam”, *International Journal of Humanities and Social Science Research*, C:4, S:5, Eylül 2018, s.28.

⁴⁴ Tirmizî, “Hudûd”, 14.

⁴⁵ Kenan Yıldız, “İslam Ceza Hukukunda Had Cezalarında Suçun İspatı Açısından Hâkimin Yetkileri ve Şahıslara Tanınan Haklar”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C:8, S:2, Haziran 2024, s. 212.

yasaklanması,⁴⁶ yargılamanın insan onurunu zedelemekten sürdürülmesini amaçlar.⁴⁷ Bu yönüyle İslâm ceza hukuku, cezalandırmada adaletin sadece karar aşamasında değil, aynı zamanda infaz süreçlerinde de gözetilmesini ilke hâline getirmiştir.⁴⁸

Hz. Peygamber'in "Allah, her şeyi güzel yapmayı emretmiştir. Öldürürken bile bunu en güzel şekilde yapın."⁴⁹ meâlindeki hadisinde ifade ettiği üzere, cezanın infazı bile insan onuruna saygılı ve ahlâkî bir hassasiyetle gerçekleştirilmelidir.⁵⁰ Bu ilke doğrultusunda, kısas gibi ölümlü sonuçlanan cezaların infazında işkence, yakma ya da benzeri insanlık dışı uygulamalara kesinlikle izin verilmemiş;⁵¹ infazın hızlı, acısız ve orantılı olması esas alınmıştır. Erken dönemlerde yaşanan bazı istisnâî ve sert uygulamalar, genellikle savaş ortamı ve olağanüstü tehdit koşulları bağlamında değerlendirilmiş; bu tür uygulamalar daha sonra terk edilmiştir. Dolayısıyla İslâm ceza hukukunun genel seyri, suçun ağırlığına uygun bir ceza öngörmekle birlikte, bu cezanın uygulanışında adaleti ve insanlık onurunu önceleyen bir çizgi izlemiştir.⁵² Bu bağlamda, birçok Kur'ân âyeti suç ve ceza arasında adil bir denge kurulması gerektiğini vurgulamakta; cezanın bireye, topluma ve kamu düzenine uygun şekilde belirlenmesini esas almaktadır. Böylece İslâm ceza hukukunda cezalandırma, yalnızca bir müeyyide değil, aynı zamanda ıslah, caydırıcılık ve sosyal adaletin temini bakımından işlevsel bir araç olarak konumlandırılmaktadır.

Ceza hukukunda cezanın amacı, tarihsel ve teorik bağlamda farklı yaklaşımlarla açıklanmıştır. Bu yaklaşımlar genel olarak iki temel teori etrafında şekillenir: adâletçi (mutlak) teori ve yararçı (faydacı) teori. Adâletçi yaklaşıma göre ceza, işlenen fiilin karşılığı olarak doğrudan bir değer taşır; başka bir amaca hizmet etmeyen, kendisi bizzat bir amaç olan zorunlu bir karşılıktır. Bu anlayışta suçlu, toplumsal düzeni ihlâl eden fiilinden dolayı acı çeker; ceza bu nedenle failin kusuruna denk ve doğrudan geçmişe yönelik olarak uygulanır. Buna mukabil faydacı teori, cezanın asli amacını geleceğe yönelik toplumsal yarar ilkesi çerçevesinde değerlendirir.⁵³ Cezanın gerek faile gerekse topluma gelecekte sağlayacağı yarar esas alınarak suç işlemeyi önleyici bir araç olduğu savunulur. Bu bağlamda ceza, sadece bireyi değil, toplumu eğitici, caydırıcı ve ıslah edici bir işleve sahiptir.⁵⁴

⁴⁶ Buharî, "Mezâlim", 30.

⁴⁷ Üveys Ateş, "İslam Hukukunda Cezalandırmada Gözetilmesi Gereken Esaslar", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:8, S:2, Aralık 2021, s.414.

⁴⁸ Semiha Kurt, *İslam Ceza Hukukunda Masumiyet Karinesi (Modern Hukukla Mukayeseli)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2023, s.87-88.

⁴⁹ Timizî, "Diyât", 14.

⁵⁰ İbn Mâce, "Diyât", 25.

⁵¹ Ebû Dâvud, "Cihâd", 120.

⁵² A. Bardakoğlu, "Ceza", C:7, s. 476.

⁵³ Zeki Hafızoğulları, *Ceza Normu-Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, Ankara, 1987, s. 218.

⁵⁴ Suat Erdoğan, *Kur'ân Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2014, s.32.

Modern ceza kuramlarında bu iki görüşün bir sentezini sunan “uzlaştırıcı teori” ön plana çıkmıştır. Bu teoriye göre ceza hem adaletin tesisi hem de toplumsal düzenin korunması amacıyla uygulanmalıdır. Suçun sadece bireysel değil, aynı zamanda sosyal bir olgu oluşu, cezanın yalnızca bireye yöneltilmiş bir yaptırım olarak değil, aynı zamanda toplumsal ıslah ve caydırıcılık misyonu taşıyan bir müeyyide olarak değerlendirilmesini gerekli kılar.

Bununla birlikte bazı sosyolojik ve ideolojik yaklaşımlar, suçun failini mutlak bir kötülük odağı olarak görmeyip, belirli sosyal koşulların ürünü olarak ele alır. Örneğin Eric Hoffer, suçluyu ideolojik hareketlerin potansiyel destekçisi ve bir tür “*sosyal enerji kaynağı*” olarak görmüş; kitlelerin suçlulara yönelmesini bu çerçevede değerlendirmiştir.⁵⁵ Ancak İslâm hukuk perspektifinden bakıldığında bu tür bir değerlendirme eksik ve sakıncalı bulunur. Zira suç, sadece bireyi değil, onun çevresini, mağduru ve genel anlamda toplum düzenini etkileyen bir bozulmadır. Suçun hafife alınması veya ideolojik olarak meşrulaştırılması, hem mağdur açısından adalet duygusunun zedelenmesine hem de kamu düzeninin sarsılmasına neden olabilir.

İslâm hukukunun ceza anlayışı bu noktada dengeleyici ve bütüncül bir yapı arz eder. Cezalandırma hem suçlunun fiiline orantılı bir karşılık niteliği taşır hem de diğer fertlerin aynı fiili işlemeye yönelmesini engelleyecek caydırıcı bir işlev görür. Kur’ân-ı Kerîm’de geçmiş toplumların başlarına gelen felaketler, onların işledikleri büyük suçlara bir karşılık olarak aktarılırken, bu kıssaların ibret yönü özellikle vurgulanır. Nitekim Hûd sûresi’nde yer alan “*İşte bunda ahiret azabından korkanlar için elbette bir ibret vardır*”⁵⁶ ifadesi, cezanın sadece faile yönelik değil, aynı zamanda toplumu eğitici ve uyarıcı fonksiyona sahip olduğunu ortaya koyar.

Sosyolojik ceza yaklaşımları bireyin toplum içindeki statüsü, oynadığı roller ve ulaşmak istediği amaçlarla suç arasında ilişki kurar. Bu yaklaşıma göre, kişi meşru yollarla hedefine ulaşamıyorsa, suçu bir araç olarak tercih edebilir.⁵⁷ Ancak İslâm hukukunda bu tür gerekçelere dayalı meşrulaştırma mümkün değildir. Zira bireyin hak arama yollarında hukuk dışı yollara başvurması (ihkak-ı hak) kabul edilemez. Bu tür bireysel müdahaleler hem hukukun otoritesini zayıflatır hem de toplumsal düzeni tehdit eder. Bu bağlamda, ihtilafların çözümünde devlet otoritesinin ve yargı sisteminin devreye girmesi, adaletin tesisi ve kamusal düzenin korunması açısından zarurîdir. Aksi hâlde güçlünün haklı sayıldığı bir düzende zulüm ve kaosun önü alınamaz.⁵⁸

Cezanın kamusal niteliği, onu sıradan bir zarar ya da intikam biçiminden ayıran en temel unsurdur. Ceza, sadece failin değil, toplumun adalet beklentisini karşılayan bir

⁵⁵ Ethem Çalık, “İlkel Topluluktan Modern Topluma Geçiş Sürecinde Ceza-Adalet İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, 2016, s. 117.

⁵⁶ Hûd, 11:103. Konu hakkında diğer ayetler için bkz. Hicr 15:75; eş-Şuarâ 26:121; el-Furkân 25:37; el-Ankebût 29:15.

⁵⁷ Yaşar Yiğit, “İslâm Hukukunda Suç-Ceza Dengesinin Adaletle İlişkisi”, *Diyanet İlmî Dergi*, C:56, 2020, s.85.

⁵⁸ Ali Kaya, “İslâm Hukukuna Göre Hukuka Uygunluk Nedeni Olarak İhkâk-ı Hak”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:23, S:23, 2007, s. 115-133.

araç olarak konumlanır. Mağdura yönelik zarar, failin cezalandırılması yoluyla telafi edilmeye çalışılırken, aynı zamanda potansiyel suçlulara açık bir mesaj verilmiş olur. Bu noktada cezanın hem hukukî hem de sosyal işlevinden söz edilebilir.⁵⁹ Jeremy Bentham'ın “*hukukun negatif fonksiyonu*” olarak tanımladığı bu anlayış, topluma zarar verebilecek davranışların önlenmesi yoluyla genel ıstırabın azaltılmasını hedefler. Ona göre cezanın etkili olabilmesi için, suçluya sağladığı faydadan daha ağır bir zarar doğurması gerekir.⁶⁰ Böylece suç, birey açısından rasyonel bir tercih olmaktan çıkar.

İslâm ceza hukukunda benzer şekilde cezanın hem bireysel ıslah hem de toplumsal güvenlik bağlamında işlevsel bir araç olduğu görülür. Bu sistemde cezalar sadece bedel ödetmek için değil, aynı zamanda bireyi rehabilite etmek ve toplumun bütünlüğünü korumak için vardır. Ceza, kamu gücünün uhdesinde bulunan bir yetki olarak, bireylerin keyfi biçimde uygulamasına kapalıdır. Kişiler arası ihtilafların hukuk yoluyla çözüme kavuşturulması hem hakkın yerini bulmasını hem de kamu düzeninin korunmasını temin eder. Bu çerçevede, İslâm ceza hukuku yalnızca cezalandırmayı değil, aynı zamanda ıslahı, caydırıcılığı ve adaleti önceleyen bir bütünlük içinde hareket etmektedir.

Sonuç

Kur'an'ın ceza hükümleri, yalnızca suçun karşılığını belirlemekten ibaret bir hukuki düzenleme değildir; aksine, toplumsal düzenin korunması, bireysel sorumluluğun inşası ve adâletin tesisi gibi daha derin anlam katmanlarına sahiptir. Bu bağlamda Kur'an'ın ceza hükümleri, makâsıd-ı ş-şerîa perspektifinden değerlendirildiğinde, hem şekli hem de içeriksel düzeyde çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Şer'î hükümlerin nihai amaçlarını merkeze alan bu yaklaşım, cezanın sadece dışsal bir yaptırım olmadığını; onu meşrulaştıran, yönlendiren ve sınırlayan temel maksatların bulunduğunu ortaya koyar. Bu maksatlar arasında öncelikli olanları, adâletin sağlanması, caydırıcılığın temini ve toplumsal ıslahın gerçekleştirilmesidir.

Adâlet ilkesi, Kur'an'ın hukuki yapısının mihranını oluşturur. Ceza hükümlerinde adâletin sağlanması, yalnızca mağdurun hakkının korunması değil, failin sorumluluğunun ölçülü bir biçimde belirlenmesi anlamına gelir. Cezaların orantılılığı, kişiye özgülüğü ve uygulama sürecindeki titizlik, bu adâlet ilkesinin nasıl somutlaştığını göstermektedir. Ayrıca Kur'an'da ceza uygulamalarının keyfilige ve intikama dönüşmesi için getirilen ilkeler, hukuk ile ahlâk arasında kurulan ilişkiyi gözler önüne serer. Cezanın, sadece bir karşılık değil aynı zamanda bir ıslah vasıtası olarak değerlendirilmesi, Kur'anî bakış açısının en belirgin yönlerinden biridir.

Caydırıcılık ilkesi, Kur'an ceza hukukunda bireysel davranışları yönlendirerek suçun önlemesine, toplum düzeninin ve kamu güvenliğinin korunmasına hizmet eden bir işlev taşımaktadır. Cezaların ilan edilmesi, kamuya açık biçimde uygulanması ve toplumun suçtan uzak durmasını sağlamak üzere şekillendirilmiş olması, caydırıcılığın bir

⁵⁹ Z. Hafizoğulları, *Ceza Normu-Normatif...*, s.117.

⁶⁰ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, Ankara, 1987, s.270.

sosyal kontrol aracı olarak işlevselliğini artırmaktadır. Ancak burada önemli olan, caydırıcılığın bir korku kültürü inşası şeklinde değil; bilinçli, ahlaki ve toplumsal sorumlulukla harmanlanmış bir yapı içerisinde işlenmesidir. Bu yönüyle Kur’ân, suçu önleme amacıyla yalnızca dışsal cezalar öngörmemekte, aynı zamanda bireyin içsel sorumluluk duygusunu besleyen bir pedagojik yaklaşım sergilemektedir.

Toplumsal ıslah, Kur’ân’ın ceza hükümleriyle ulaşmayı hedeflediği en kapsamlı gayelerdendir. Bir suçun işlenmesini müteakip uygulanan ceza, failin toplumdan dışlanması değil, onun topluma yeniden kazandırılması yönünde şekillenmelidir. Bu çerçevede affetme, tevbe kapısının açık tutulması, mağdur ile fail arasında uzlaşmayı esas alan çözümler geliştirilmesi gibi mekanizmalar, Kur’ân’ın ıslahı önceleyen yönünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Kur’ânî ceza anlayışı, sadece cezalandırıcı değil, aynı zamanda onarıcı ve dönüştürücü bir hüviyet arz etmektedir.

Elde edilen veriler ışığında, Kur’ân’ın ceza hükümlerini tarihsel bağlamı içinde ele alırken aynı zamanda günümüz hukuk sistemlerinin temel ilkeleriyle karşılaştırmalı bir analiz yapmayı da mümkün kılmaktadır. Adâlet, caydırıcılık ve toplumsal ıslah gibi değerler, sadece İslâm hukukunun değil, evrensel hukuk anlayışının temel taşlarını oluşturur. Ancak Kur’ân, bu ilkeleri yalnızca normatif düzeyde değil, aynı zamanda ahlâkî bir zemin üzerinde inşa ederek, hukuku şeklî bir mekanizmadan çıkarıp insan onurunu koruyan bir sistem hâline getirmektedir. Bu bağlamda Kur’ân’da yer alan ceza hükümleri hem birey haklarını hem de toplumsal düzeni aynı anda gözeten, çok yönlü ve dengeli bir hukuk anlayışının tezahürüdür.

Makâsıdu’ş-şerîa yaklaşımı, Kur’ân’ın ceza hükümlerini şekilcilikten uzak bir şekilde anlamamıza imkân tanımakta; hükümlerin arkasındaki gayeleri görünür kılarak, İslâm hukukunun dinamik, amaç odaklı ve insan merkezli doğasını vurgulamaktadır. Bu çalışma ile ulaşılan temel bulgu, Kur’ân’daki ceza hükümlerinin yalnızca geçmiş toplumlara hitap eden hükümler değil, evrensel ilkeler barındıran ve çağdaş hukuk yaklaşımlarına katkı sunabilecek bir potansiyele sahip olduğudur. Ceza, yalnızca bir müeyyide değil; adâletin tecellisi, toplumun korunması ve bireyin ıslahı için ilahi bir müdahaledir. Kur’ân bu yönüyle, çağlar üstü bir ahlâkî ve hukukî denge teklif etmekte; bireysel sorumluluğu teşvik eden, toplumu ise düzen içinde tutan bir yapı inşa etmektedir.

Elde edilen veriler ışığında, Kur’ân’ın ceza hükümleri, makâsıd merkezli bir yaklaşımla okunduğunda; metin düzeyinde kalmayan, anlamı ve amacı öne çıkararak, adâleti önceleyen, birey ile toplumu birlikte gözeten bir sistem ortaya koymaktadır. Kur’ân’daki ceza hükümlerinin salt cezalandırma amacı taşımadığı, aynı zamanda toplumsal barışı sağlamaya yönelik bir ıslah mekanizması sunduğu yönündedir. Bu sistem, İslâm hukukunun sadece cezalandırmaya değil; aynı zamanda ıslah, arınma ve toplumsal barışa hizmet eden yönünü güçlü bir biçimde yansıtmaktadır. Dolayısıyla Kur’ân’ın ceza hukuku, bugünün insanı ve toplumu için de ilham verici bir adâlet ve merhamet modelidir.

Kaynakça

- AYKUL, Abdullah, “Cezalandırmanın Amacını İzah Eden Teorilerin İslam Ceza Hukundaki Tezahürü”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, C:36, S:1, Aralık 2022, s. 13-24.
- ATEŞ, Üveys, “İslam Hukukunda Cezalandırmada Gözetilmesi Gereken Esaslar”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:8, S:2, Aralık 2021, s. 411-434.
- BARDAKOĞLU, Ali, “Ceza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 7, İstanbul 1993, s. 470-478.
- BECCARİA, Cesare, *Suçlar ve Cezalar Hakkında*, trc. Sami Selçuk, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.
- BOYNUKALIN, Ertuğrul, “Makâsıdü’ş-Şeriâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 27, Ankara 2003, s. 423-427.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî, *Sahibi’l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tûğ en-Necât, 1422.
- BÛTÎ, Muhammed Saîd Ramazan, *Davâbitü’l-maslaha fi’ş-şerîati’l-İslamiyye*, Beyrut-Lübnan, 1422.
- ÇALIK, Ethem, “İlkel Topluluktan Modern Topluma Geçiş Sürecinde Ceza-Adalet İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, 2016, s. 111-130.
- DİRİK, Mehmet, *Tûfî’ye Göre İslâm Hukuk Metodolojisinde Maslahat*, Tibyan Yayınları, İzmir, 2012.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, “Maslahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 28, Ankara 2003, s. 79-94.
- ERDEM, Suat, “İslam Hukuku’nda Cezalarda Gözetilen Amaçlar, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.
- ERDOĞAN, Suat, *Kur’ân Sünnet Işığında Suç Ceza Uygunluğu*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), İstanbul, 2014.
- GAZZALÎ, Ebu Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed, *Mustasfa min İlmi’l-Usûl*, Beyrut, 1324.
- GÜRİZ, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara, 1987.
- HAFIZOĞULLARI, Zeki, *Ceza Normu-Normatif Bir Yapı Olarak Ceza Hukuku Düzeni*, Ankara, 1987.
- HASANOVA, Samire, “İslam Ceza Hukukunda Maslahat Prensibi Açısından Ceza- lar ve Cezanın Şahsiliği İlkesinin Değerlendirilmesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, 2017, s. 89-111.

- HASANOVA, Samire, “Modernleşme Sürecinde Maslahat Tartışmaları Bakımından Makasid Konusu”, Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası, S:9, Nisan 2008, s. 353-366.
- HATEMİ, Hüseyin, *Hukuk Devleti Öğretisi*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1989.
- Işık, Şemsettin, “Kur’an’da Adalet ve Evrensel İlkeleri”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 23, Haziran 2024, s. 145-170.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir, *Makâsıdü’ş-Şeriatî’l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Habîb İbn Havvac, Vezâratü’l-Evgâf ve’l-şuûni’l-İslâmiyye Yayınları, Katar, 1425/2004.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir, *Makâsıdu’ş-Şeriatî’l-İslamiyye*, eş-Şeriketü’t-Tuniyye, Tunus, 1985.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen İbn Mâce*, thk. Şuayb Arnavût- Âdil Mürşid- Muhammed Kâmil Gurrah Belulî – Abdülâtîf Hazerallah, Dâru’l-risâleti’l âlemiyye, 1430/2009.
- KAYA, Ali, “İslâm Hukukuna Göre Hukuka Uygunluk Nedeni Olarak İhkâk-ı Hak”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:23, S:23, 2007, s. 115-133.
- KARÂFÎ, Bedrüddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ömer, *Tenkâhu’l-Fusûl*, el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1993.
- KURT, Semiha, *İslam Ceza Hukukunda Masumiyet Karinesi (Modern Hukukla Mukayeseli)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2023.
- MÂVERDÎ, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, Matbaatu Mustafa el-Bubi el-Halebî, Mısır, 1996.
- MERAJ, Ahmed, “The Concept of Crime and Punishment in Islam”, *International Journal of Humanities and Social Science Research*, C:4, S:5, Eylül 2018, s. 27-34.
- MUHAMMED, Ebu Zehra, *el-Cerîme ve’l-ukûbe fi’l-fikhi’l-islâmî*, Kahire 1998.
- PEKCAN, Ali, “Makâsıd Teorisinin Temel Parametleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S: 3, 2004, s. 113-142.
- SUIÇMEZ, Yusuf, “Maqâsıdu’s-Shari’a Thought And Its Potential Contribution To The Development Of Basic Human Rights And Freedoms”, *International Symposium on Common Values*, (Ed.Yunus İbrahimoglu vd.) Töyev, Ankara, 2017, s. 10-17.
- SUIÇMEZ, Yusuf, “Mekâsıdu’ş-şerî’a Düşüncesinin Hadis Tenkidi ve Yorumuna Etkileri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, C:8, S:2, Aralık 2022, s. 110-132.
- ŞÂTİBÎ, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fi’l-Usûlü’ş-şerîa*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, t.y.

- TİRMİZİ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. Dahhâk, *Sünen et-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Dâru 'l Ğarbu'l-islâmiyye, Beyrut, 1998.
- UDEH, Abdulkadir, *et-Teşriu'l-Cinai'l-İslaml Mukarinen bi'l-Kanuni'l Vad'i*, Dârü't-Tü-ras, Kahire, 1977.
- YILDIRIMER, Şahban, "İslam Hukuku ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet", *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi*, S:1, 2017, s. 71-88.
- YILDIZ, Kenan, "İslam Ceza Hukukunda Had Cezalarında Suçun İspatı Açısından Hâkimin Yetkileri ve Şahıslara Tanınan Haklar", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C:8, S:2, Haziran 2024, s.206-226.
- YİĞİT, Yaşar, "İslâm Ceza Hukukunun Kanunilik İlkesi ve Kanunu Bilmemenin Cezalara Etkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, C: 36, S:1, 2000, s.55-84.
- YÖRÜK, Abdülhak Kemal, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1952.

SHAPING NATIONAL AND ETHNIC IDENTITIES: BORDERS OF AFGHANISTAN AND RUSSIAN TUR- KESTAN IN THE 19TH CENTURY

Shokhruz SHARIPOV

National University of Uzbekistan, Institute of History of the Academy of
Sciences of Uzbekistan, Tashkent-Uzbekistan, E-mail: Shohruz@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1460-2902>

DOI: <https://doi.org/>

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	1 Ekim - October 2025	Received
Kabul Tarihi	17 Aralık - December 2025	Acceptance
Yayın Tarihi	31 Aralık - December 2025	Publication
Sayfa Aralığı	226 - 246	Pages Range

Shokhruz Sh DOI: <https://doi.org/arıpov>, “Shaping National and Ethnic Identities: Borders of Afghanistan and Russian Turkestan in the 19th Century”, *Academic Literature the Journal of Social Sciences Researches (AKALID)*, Volume: 3, Number: 3, December 2025, p. 226-246.

Abstract

The 19th century marked a pivotal period in the formation of national and ethnic identities along the borderlands of Afghanistan and Russian Turkestan. The geopolitical rivalry between the British and Russian Empires, known as the Great Game, led to the establishment of new borders that not only served political interests but also profoundly impacted the cultural, ethnic, and social landscapes of the region. These borders created distinct national identities and reinforced divisions among ethnic groups such as Pashtuns, Uzbeks, Tajiks, and Turkmen, reshaping their historical relationships. This article explores the role of borders in shaping local identities through migration, trade, governance, and cultural exchange. It examines how borders imposed by external powers influenced tribal structures, local governance, and inter-ethnic dynamics, ultimately solidifying notions of nationhood and cultural distinctiveness. The study highlights the dual nature of these borders as both barriers and zones of interaction, contributing to evolving concepts of identity in Afghanistan and Central Asia. The findings provide a historical perspective on how 19th-century border-making practices continue to shape contemporary identity politics in the region.

Keywords: Turkestan, Afghanistan, Russian, Ethnic Identity, National Identity.

Introduction

The nineteenth century represents a critical juncture in the historical development of Central Asia, characterized by imperial competition, territorial reconfiguration, and profound socio-political change. The establishment of borders between Afghanistan and Russian Turkestan was a central outcome of this period, emerging largely from the geopolitical rivalry between the Russian and British empires, commonly referred to as the “*Great Game*.” These borders were not neutral or purely administrative constructs; rather, they were instrumental in reshaping political authority, social organization, and the formation of national and ethnic identities across the region. Prior to the imposition of imperial boundaries, Central Asia was defined by fluid frontiers, overlapping sovereignties, and interconnected networks of trade, migration, and cultural exchange. Ethnic communities such as Uzbeks, Tajiks, Turkmen, Pashtuns, and Kyrgyz maintained complex patterns of interaction that transcended fixed territorial limits. The nineteenth-century border-making process disrupted these long-standing relationships by imposing rigid political divisions that often ignored local realities and historical continuities. The demarcation of the Afghan-Russian Turkestan frontier institutionalized new forms of governance and categorization, compelling populations to negotiate their identities within the frameworks of imperial administration and emerging state structures. In this context, ethnic and national identities became increasingly politicized, shaped not only by local traditions but also by external power interests, administrative practices, and territorial definitions. Borders thus functioned as mechanisms of inclusion and exclusion, redefining concepts of belonging, loyalty, and political affiliation. This article explores the role of nineteenth-century border formation between Afghanistan and Russian Turkestan in the construction and transformation of national and ethnic identities. By examining imperial policies, diplomatic agreements, and local responses, it argues that borders were active agents in historical change, influencing identity formation and contributing to the enduring political and cultural dynamics of Central Asia.

1. Borders Of Afghanistan And Russian Turkestan In The 19th Century

As we know, the present-day state of Afghanistan, which is directly the “*successor*” of Afghanistan, first appeared on the map of Asia in 1747. The state structures that existed earlier in this region are not directly related to the current Afghanistan from a statehood perspective¹. In scholarly literature, the Afghan state that existed between 1747 and 1818 is known as the “*Durrani Empire*” – a name derived from the ruling dynasty². Interestingly, the rulers of this dynasty pursued an aggressive expansionist policy during their reign: they annexed regions such as Khorasan and Herat,

¹ Ganda Singh. Ahmad Shah Durrani: father of modern Afghanistan. Bombay: Asia Publishing House, 1959. 457 p.

² Рейснер И. М. Развитие феодализма и образование государства у афганцев. М.: издательство Академии наук СССР, 1954. 416 с.

the area known as Afghan Turkestan, Punjab, and even parts of Kashmir³ – even though the geographical center of this state was initially the city of Kandahar and its surrounding areas⁴. Thus, by the end of the 18th century, Afghanistan encompassed a territory even larger than present-day Afghanistan. However, in the 19th century and beyond, some of the lands that were once part of Afghanistan remained outside its borders.

Additionally, during the second half of the 18th century, a trend emerged in Afghanistan's foreign policy characterized by territorial expansion and the annexation of new lands. This trend continued into the 19th century, but it was now carried out by a different Afghan dynasty. It was during this period, in the second half of the 18th century, that one of the first borders of Afghanistan, which remains to this day, was established – namely, its border with Iran. Despite the aggressive expansionist policies of the Durrani Empire, it turned out to be a weak state structure, which collapsed in the early decades of the 19th century. During this time, Afghanistan entered a short-lived "feudal fragmentation" period. However, a new dynasty – the Barakzoy dynasty – succeeded in not only ending this political fragmentation but also in expanding the country's territory, either through conquest or peaceful annexation. As a result, by the end of the 19th century, Afghanistan had established its national borders, which have largely remained unchanged to this day.

At the end of the 19th century, the borders of Afghanistan were artificially drawn by external powers – primarily the British Empire. This process led to the division of the natural territories of many ethnic groups in the region. This particularly affected major ethnic groups such as the Pashtuns, Tajiks, Hazaras, and Uzbeks, leading to a number of issues regarding the preservation of their national identity and their place within the state structure. These divisions created significant challenges in terms of maintaining cohesion among Afghanistan's diverse ethnic groups and ensuring their representation in the state's governance⁵. For example, in the work of Ewan, the political situation of Afghanistan in the 19th century and the role of ethnic groups within the state structure is described as follows: "During the reign of Abdur Rahman Khan (1880–1901), the current borders of Afghanistan were established. He sought to consolidate central authority by uniting various ethnic groups, including Pashtuns, Tajiks, Hazaras, and Uzbeks. However, this process was often carried out through violence and coercion, leading to heightened ethnic tensions." This highlights the complex and often violent nature of the state-building process in Afghanistan, where the effort to unify diverse ethnic groups under a single national identity contributed

³ История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. М.: Мысль, 1982. 128-130 с.

⁴ Массон В. М., Ромодин В. А. История Афганистана. Т. 2. Афганистан в Новое время. М.: Наука, 1965. С.95-96

⁵ Martin Ewans. Afghanistan: A Short History of Its People and Politics Harper Collins Publishers Inc. United of America. 2002. p. 9

to long-term social and political challenges⁶. In 1893, the border line (Durand Line) drawn as part of the agreement between the British colonizers and Afghan Amir Abdur Rahman Khan caused the most harm to the Pashtun ethnic group. This line artificially divided the historically unified Pashtun tribes between two states – Afghanistan and British India (*present-day Pakistan*). Furthermore, Ewans also discusses the establishment of the Durand Line and its consequences for the Pashtun people: "In 1893, the Durand Line was established between British India and Afghanistan, dividing the Pashtun tribes between the two states. This division negatively impacted the Pashtuns' national identity and territorial claims, contributing to instability in the region." The division of the Pashtuns along this border disrupted their unity and had lasting effects on their sense of national identity, leading to ongoing territorial disputes and contributing to regional instability⁷.

The Pashtuns, who had maintained a strong unity through their language, customs, and tribal system, had lived for centuries in a single ethnic space. After being divided by the border, this ethnic group found itself within the territories of two sovereign states, which led to differences in their spiritual, social, and political approaches. While Afghanistan considered the Pashtun nation as a people foundational to the state, India (later Pakistan) sought to subordinate them to central authority. As a result, throughout the 20th century, these regions witnessed multiple instances of political dissent, uprisings, and demands for autonomy. This division had a profound impact on the Pashtuns' sense of identity and their relationship with the state structures they were now part of, fueling conflicts and struggles for greater independence or recognition within both Afghanistan and Pakistan.

In India, due to concerns over the Pashtuns' "spirit of independence," the tribal uprisings in Waziristan, and the Panjdeh incident between the Russians and the Afghans, there was growing public opinion that a border line needed to be established to prevent tribal unrest from spilling over into India and to stop the Russian advance. To address this issue, commissions were set up to oversee the process. The first of these was the Afghanistan Border Commission of 1885, led by A.C. Yate, which was tasked with demarcating the territory between the Hari Rud and Amu Darya rivers. This effort reflected the growing concerns of the British colonial administration about the stability of the region and the need to establish clear boundaries to manage potential threats from both the Pashtun tribes and Russian expansion. The establishment of these borders was part of the broader context of the Great Game, where imperial powers sought to secure their influence in Central Asia and South Asia⁸. Although this movement aimed to prevent Russia's entry into Afghanistan, the most serious concern was the rumors about Russian geodesists venturing into the Pamir

⁶ Martin Ewans. *Afghanistan: A Short History of Its People and Politics* Harper Collins Publishers Inc. United of America. 2002. p. 74

⁷ Martin Ewans. *Afghanistan: A Short History of Its People and Politics* Harper Collins Publishers Inc. United of America. 2002. p. 78

⁸ Jennifer Siegel, *Endgame*, p. 7.

Mountains, despite several warnings from Britain. There is no doubt that "these 'geodesists' were undoubtedly intent on occupying the region for the Tsar," as a small skirmish occurred when they clashed with British officers. This tension reflected the broader geopolitical struggle between the British and Russian empires during the so-called Great Game, where both powers sought to secure their influence in Central Asia. The incident in the Pamir Mountains was one of the many flashpoints in this ongoing rivalry, where even seemingly minor border disputes could escalate into broader conflicts⁹. At this point, it can be said that if Britain had not been so firm in its responses to Russia, the possibility of Afghanistan falling under the control of the Russian Empire would not have been out of the question. In fact, the underlying essence of this conflict lies at the heart of the Anglo-Russian rivalry, known as the Great Game. The British feared Russia's southern expansion, while the Russians had their eyes set on the fertile lands of Central Asia. To counter this situation, various commissions were sent between 1885 and 1896 to define Afghanistan's borders. The earlier commissions mainly dealt with the northern and western territories, such as the mountains to the north of Herat. The borders that are currently the subject of disputes were not part of these areas, but by examining the letters written by the members of these commissions, much can be understood about the situation. For example, let's consider the letters of C.E. Yate, who participated in the 1885 Afghanistan Border Commission. Yate and his colleagues wrote with a sense of relief about living in the cool, temperate climate near the mountains around Herat, while they noted that the Russians were suffering in the scorching heat of the desert and dying from disease: "While we are enjoying life in a climate where the thermometer rarely exceeds 75 degrees, they are suffering in the heat... the soldiers in our hospital are almost nonexistent." This excerpt highlights not only the differences in the physical and environmental challenges faced by the British and Russian forces but also reflects the larger geopolitical tensions between the two empires during this period. The British saw their influence and control over Central Asia as vital to their imperial interests, while the Russians were determined to expand southward, making Afghanistan a critical focal point in this struggle¹⁰. Nevertheless, in Yate's letters, there is a palpable sense of suspicion, as he frequently refers to new rumors about the movements of the Cossacks. Additionally, Yate provides a rather colorful portrayal of the Afghans: "The people of Kabul are armed with all sorts of weapons, often displaying knives that are half their own length"¹¹. As Abdur Rahman Khan observed that Britain was asserting control over the lands to the west of the Khyber Pass, he proposed convening a conference to clearly define the border regions between British India and Afghanistan. The rationale for this proposal is subject to different interpretations, but it becomes evident that Abdur Rahman was not speaking on behalf of the tribal border regions; rather, his proposal stemmed from his inability to control these tribes and his conflicting feelings toward them. In reality, he was aiming to strengthen

⁹ Martin Ewans, *Afghanistan*, p. 106.

¹⁰ C.E. Yate, *Northern Afghanistan*, pp. 21-22.

¹¹ C.E. Yate, *Northern Afghanistan*, pp. 22.

his control over his own territories. To facilitate this, the British government appointed Sir Mortimer Durand, the Secretary of State for Foreign Affairs, to negotiate a border agreement with the Amir. Durand arrived in Kabul during the winter of 1893 and established three commissions to define the border: the Baluchistan-Afghanistan Commission, the Asmar Commission, and the Waziristan Commission. These groups were tasked with finalizing the terms of the agreement, which would later be named after Durand. In British sources, this work is regarded as a significant success. Durand's activities related to the Durand Line were described as "the greatest of his services to India," and he left India "with the highest honor and esteem." The Durand Line agreement marked a crucial moment in the history of Afghanistan's borders, formalizing a boundary that has remained contentious to this day. It was a product of British geopolitical strategy, which sought to secure their interests in the region while simultaneously asserting control over Afghanistan's territory. However, the border it established was seen as artificial by many, particularly among the Pashtun population, and it has been a source of ongoing tension ever since¹². The Afghans, on the other hand, accepted this agreement with anger and resentment. Abdur Rahman Khan's people never forgave him for it, as they considered these lands to be rightfully Afghanistan's. There is no single source that agrees on the events that led to the signing of the Durand Agreement, particularly regarding how Abdur Rahman was willing to cede his own lands. Sir Percy Sykes, Durand's biographer, describes the relationship between the two men as initially firm but based on mutual respect. Understanding the relationship between these two prominent figures helps clarify the circumstances under which the agreement was reached. Durand himself first expressed his views on the need to demarcate the border between Afghanistan and British India in January 1884, as noted in his diaries. He was particularly concerned about Russia's favorable position in the region: "They are not facing any obstacles other than geographical difficulties – a large nation is absorbing weak tribes... whereas we, in contrast, are a handful of foreigners controlling two hundred and fifty million Asians... our position, at least initially, seems weak and artificial." Durand's concern reflected the broader geopolitical struggle of the time. Britain was deeply invested in containing Russian expansion into Central Asia, which was perceived as a threat to British interests in India. The demarcation of the border between Afghanistan and British India thus became not only a practical necessity but also a strategic move in the context of the Great Game. However, this act of border establishment created lasting resentment in Afghanistan, particularly among the Pashtun tribes, who found themselves divided by the Durand Line¹³. Nevertheless, Durand was in favor of openly addressing the issue; he spoke somewhat warmly about the Afghans or at least expressed a desire to resolve matters in an honest and sincere manner. His approach suggested that, despite the geopolitical pressures and strategic motivations

¹² R.C.T. "The Right Hon. Sir Mortimer Durand, A Biography by Sir Percy Sykes." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 2. (1927): 343-346.

¹³ Sir Mortimer Durand, as cited in Sir Percy Sykes, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand*. London: Cassell and Company, LTD, 1926, p. 149.

behind the border negotiations, he aimed to engage with the Afghan leadership in a way that acknowledged their concerns¹⁴. Regarding Russia, Durand proposed that the British Indian government "clearly define" Afghanistan's borders and "acknowledge the extension of Russian influence up to this border." However, Durand's initial opinion of Abdur Rahman Khan was far from positive. He described the Amir as a "problematic and unsatisfactory ally... widely disliked across the country. His cruelty is horrendous... especially in his extreme jealousy toward us." Durand even went so far as to say, "I would not regret seeing him expelled from the country"¹⁵. Nevertheless, in 1893, they met to reach an agreement that would satisfy both Afghan and British interests. The document signed on November 12, 1893, is known as the Durand Agreement, and it remains one of the most controversial documents in the history of British imperial activity in the region. The Durand Agreement established the Durand Line as the border between Afghanistan and British India, formalizing a boundary that divided various ethnic groups, particularly the Pashtuns, across two territories. While the British sought to secure their interests in the region and limit Russian influence, the Afghans, led by Abdur Rahman Khan, were forced to accept the agreement under significant pressure. The treaty, although signed, was met with lasting resentment from Afghanistan, as it was viewed by many as an imposition and a violation of Afghanistan's sovereignty. The agreement would continue to be a source of contention for generations, contributing to ongoing political and territorial disputes that persist to this day.

The first clause of the agreement quickly became problematic, as the boundary line was "not based on any natural, topographical, ethnographic, or political principles," but rather was a hastily drawn line with little regard for how it would affect the lives of the region's inhabitants. This lack of consideration for the local population and the cultural, ethnic, and geographic realities of the area made the Durand Line especially contentious¹⁶. This line is declared legal, although it later implied the transfer of seven regions, including Balochistan, the North-West Frontier Province (NWFP), and the Federally Administered Tribal Areas, to the British Empire. These seven "semi-autonomous agencies" - Bajaur, Khyber, Kurram, Mohmand, Orakzai, South Waziristan, and North Waziristan - had been inhabited by tribes that had, for many years, been under nominal Afghan rule. As noted by A.S. Ghaus, this agreement "demands the annexation of territories and peoples, who, although considered part of the Afghan homeland and nation since ancient times, were arbitrarily incorporated into British India"¹⁷. Thus, imposing sudden restrictions on the free movement of

¹⁴ Sir Mortimer Durand, as cited in Sir Percy Sykes, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand*. London: Cassell and Company, LTD, 1926, p. 135

¹⁵ Sir Mortimer Durand, as cited in Sir Percy Sykes, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand*. London: Cassell and Company, LTD, 1926, p. 198.

¹⁶ M.H. Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan 1863-1901*, Leiden, Netherlands: Brill, 2006, pp. 186-187.

¹⁷ Abdul Samad Ghaus, *The Fall of Afghanistan: An Insider's Account*, Washington: Pergamon-Brassey's International Defense Publishers, 1988, p. 15.

these tribes, essentially declaring that their headquarters had suddenly become part of another country's territory, caused a serious problem. Moreover, it was a widely held view that these tribes were not willing to submit to Amir's relatively soft rule; now, imagining that these tribes would suddenly be subordinate to Queen Victoria, the ruler of British India, seemed utterly illogical. Despite these tribes' historical heritage, Durand did not regard them with respect. In his view, their resistance was merely explained by the fact that "they realized this agreement was an interference with their plundering habits, and they feared that it would ultimately result in their subjugation." He told the Amir that their opposition was related to their anger over being made subject and forced to pay taxes, completely bypassing the issue of the lack of consideration for these tribes in the border delimitation. However, in practice, this created an even larger problem: this agreement formed a set of territories within the North-West Frontier Province (NWFP), which was under British sovereignty, but remained outside the colonial administrative framework of the Raj (British India). It was precisely on this issue that disputes arose between Durand and the Amir over which strategically significant territories belonged to whom¹⁸. The most significant geographical element of the Durand Line was that it facilitated the existence of the Wakhan Corridor – the boundary between Afghanistan and China. The Wakhan Corridor, which was almost defenseless and only ten miles wide at its narrowest point, was created to prevent direct communication between Russian and British territories. The Amir was nearly indifferent to acquiring this territory and, in practice, felt that governing this remote and isolated area would be very difficult for him. However, Durand was firm on this matter. Despite Amir's heartfelt plea regarding Waziristan, he lost the very territory he had long desired. After they had agreed on certain areas, Durand presented a second condition as outlined in the map attached to the agreement. According to this condition, the British government would completely relinquish any claims over Afghanistan, and a strict principle of non-interference would be enforced for both parties. This was perhaps overly optimistic, as by the early 20th century, the British had already violated this provision. The most controversial aspect of the agreement was the financial side. Queen Victoria, the Empress of India, expressed her sincere intentions to the Amir, pledging her support for the formation of a strong and independent Afghanistan. To this end, the British would not only refrain from opposing the purchase and import of military arms by His Majesty, but they would also provide certain assistance in this regard. This "assistance" effectively meant adding six lakh rupees (600,000 rupees) annually to the already excessively high salary of the Amir – which was essentially no different from offering a bribe. The artificial demarcation of borders did not only negatively affect the Pashtuns, but also other ethnic groups, particularly the Tajiks, Hazaras, and Uzbeks. While each ethnic group lived within its historical territories, there was no centralized national state structure. In a political system based on tribal governance, each

¹⁸ Sir Percy Sykes, *The Right Honourable Sir Mortimer Durand: A Biography*, London: Cassell and Company, 1929, p. 214.

ethnic group tried to protect its own interests, which often led to intensifying internal conflicts within the state¹⁹.

The desire of ethnic groups for self-recognition and their demands to have a voice in state politics led to the intensification of the national issue. While the Pashtuns saw themselves as the primary nation-building people, the Tajiks and Hazaras began to demand their place as well. This resulted in continuous political instability, internal conflicts, and, in some cases, ethnic-based armed clashes in Afghanistan²⁰.

The border established by the British Empire served not only as a geographical boundary but also as a tool of political strategy. Internal conflicts among the ethnic groups within Afghanistan were often exploited by external powers for political manipulation. The division between these groups weakened national identity and complicated the formation of an independent state structure²¹.

On October 15, 1901, A.E. Snesev wrote in the *Razvedchik* journal: “...In the near future, a different fate awaited the Pamirs; located at the crossroads of the interests of Asia’s three great powers - Russia, China, and England - and bordering Afghanistan, this empty and wild land drew attention due to the historical context of the nearly century-long struggle for dominance in Asia between Russia and England. The local population referred to it as ‘the highest and poorest place on Earth.’ Today, the Pamirs have become one of the most intriguing issues of our time...” After Russia established a protectorate over the Emirate of Bukhara in 1868, prolonged and complex negotiations began between Russia and Britain to demarcate the border between Bukhara (within the Russian sphere of influence) and Afghanistan (within the British sphere of influence). An agreement was reached only at the end of 1872 or early 1873 and was formalized through an exchange of notes between the Russian and British foreign ministries. The parties agreed to define the boundary between Bukhara and Afghanistan along the Amu Darya, the Panj River, and through the Pamirs from Lake Zorkul to the Khwaja-Salih post in the Pamirs, where the Amu Darya makes a sharp turn to the northwest. The district of Andkhoy was recognized as the last Afghan-held territory on the left bank of the Amu Darya; beyond it lay lands described as “belonging to independent Turkmen tribes.” However, the agreements reached were consistently violated. The Amir of Bukhara continued to maintain control over the Darwaz region on the left bank of the Panj River. In 1883, with British support, the Afghans occupied the right bank of the Panj in the Pamirs. At the same time, British diplomats and military officers began to increase their activity in Northern Kashmir. In 1872–1873, bilateral negotiations were held between Britain and Russia,

¹⁹ Khan, Amina, and Christian Wagner. “The Changing Character of the Durand Line.” *Strategic Studies*, vol. 33, no. 2, 2013, pp. 19–32. *JSTOR*, <https://www.jstor.org/stable/48527611>. Accessed 9 Apr. 2025.

²⁰ Khan, Muhammad Fahim & Ali, Sajid & Khan, Hashmat. (2021). *Ethnic Conflict and the Political Instability in Afghanistan*. 4. P. 421.

²¹ J.R. Seeley, *The Expansion of England: Two Courses of Lectures*. Boston: Roberts Brothers, 1883, p. XIX.

resulting in an agreement known as the First Afghan Boundary Agreement. According to this agreement, the border between Afghanistan and the Russian Empire in Central Asia was drawn along the Amu Darya River: the northern bank was recognized as belonging to Russia, while the southern bank was acknowledged as part of Afghan Turkestan, which had previously been annexed by Afghanistan²². It was during this period that the Afghan Amir, Sher Ali Khan, deployed his troops into the Badakhshan region, removed the local ruler from power, and established his own control over the territory²³.

However, even after the signing of the First Afghan Boundary Agreement, the borders between Afghanistan and the nomadic Turkmen tribes remained undefined. It was only in the early 1880s, after the Russian Empire had established its military and political control over the areas inhabited by these tribes, that the need for demarcation in this region arose. In 1885, Britain and Russia signed the final document on the Second Afghan Boundary Agreement. This agreement defined the border line in the northwestern part of Afghanistan-south of the region inhabited by the Turkmen population. According to the Second Boundary Agreement, the lands inhabited by the Turkmen remained under Russian control, while the Zulfagar Pass was allocated to Afghanistan²⁴. The author emphasizes that during the process of delineating both Afghan boundaries, the Afghan side did not participate-neither in the topographic surveys nor in the diplomatic negotiations. The fate of Afghanistan's northern border was determined entirely in London and St. Petersburg, through the involvement of European diplomats, military officials, and topographers. On March 18, 1885, near Kushka, Russian troops under the command of Colonel Komarov defeated the Afghan forces. Following the defeat, the British officers who had been leading the Afghans fled to the Russian camp, fearing retaliation from the Afghan troops²⁵. On March 26, Komarov reported to the Minister of War with the following message: "The insolence of the Afghans compelled me to launch an assault on March 18 against their fortified positions on both banks of the Kushka River, in order to preserve the honor and dignity of Russia... The Afghan forces were directed by British officers who, although they did not participate in the battle themselves, sought our protection following their defeat. However, the convoy sent to escort them failed to catch up with them... The Afghans fought with courage, determination, and bravery²⁶...». Despite its defeat, Britain continued to test Russia's patience by sending a

²² Афганское разграничение. Переговоры между Россией и Великобританией 1872–1885 гг. СПб.: типография А. С. Суворина, 1886. С.9

²³ Арунова М. Р., Лалетин Ю. П. Очерки средневековой и новой истории Афганистана М.: издательство РУ ДН, 2010. С.226

²⁴ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / под ред. Е. А. Адамова. М.: Госполитиздат, 1952. С.264–266

²⁵ Горный М. Походъ на афганцев и бой на Кушкѣ (1885 г.). Воспоминание бывшего рядового Андрея Боландина. — М.: Е. И. Коновалова, 1901. — С.80

²⁶ Горный М. Походъ на афганцев и бой на Кушкѣ (1885 г.). Воспоминание бывшего рядового Андрея Боландина. — М.: Е. И. Коновалова, 1901. — С.102

large force under Captain Younghusband into the Pamirs. He seized control of Kanjut, restored the fortress of Shahidulla-Khoja, and pushed the borders northward—once again violating previous agreements with Russia²⁷.

Thus, between 1892 and 1895, in a series of border conflicts involving the Afghans, the Russian Pamir Detachment - under the command of Colonel Ionov, Lieutenant Colonel Yudenich, and Captains Skersky and Serebryakov - established final Russian control over the Pamirs. This effectively concluded the conquest of Central Asia and the formal demarcation of Russia's southern border in the region. In 1895, a treaty was concluded between Russia and Great Britain through an exchange of notes, dividing the Pamir territories from Lake Zorkul eastward to the Chinese frontier²⁸. Russia's southern border was primarily drawn along the parallel of Lake Zorkul. The British government undertook the obligation to leave the territory stretching from this border to the Hindu Kush range - namely, the famous Wakhan Corridor - under the control of the Afghan Emirate, refraining from annexing it to British India or constructing any military installations there. The arrangement established by the 1872–1873 agreements - that the right bank of the Panj River would belong to the Emirate of Bukhara and the left bank to Afghanistan - was once again reaffirmed. The borders between the Russian Empire (and the Emirate of Bukhara) and Afghanistan, as defined in the Russo-British agreements of 1872–1873, 1885, and 1895, remained unchanged until 1917²⁹. In the spring of 1896, the results of the delimitation and demarcation of the border between Russia and Afghanistan in the Pamirs were officially ratified in both Russia and Great Britain³⁰. The new Russian territories in the region—specifically, the Issyk-Kul district (later Przhhevalsk) of Semirechye Province and the Osh district of Fergana Province, which were part of the Turkestan General-Governorship (1867–1886), and later part of Turkestan Oblast—now bordered directly with Xinjiang. In 1885, border demarcation work was carried out between Russia, Afghanistan, and China in the Pamir region. As a result, Russia was granted the right to maintain military garrisons in the Western Pamirs, specifically in the mountainous Badakhshan region³¹.

In October 1869, with the arrival of Douglas Forsyth, the representative of the Indian administration, in St. Petersburg, the negotiations, which had previously been

²⁷ Sir Francis Edward Younghusband. *The heart of a continent: a narrative of travels in Manchuria, across the Gobi Desert, through the Himalayas, the Pamirs, and Hunza, 1884 - 1894*. New York, Scribner. 1904, p 186

²⁸ Rastogi, R. S. “Indo-pamir and chitral relations 1895-1900.” *Proceedings of the Indian History Congress* 26 (1964): 189–96. <http://www.jstor.org/stable/44140352>.

²⁹ Rastogi, R. S. “Indo-pamir and chitral relations 1895-1900.” *Proceedings of the Indian History Congress* 26 (1964): 189–96. <http://www.jstor.org/stable/44140352>.

³⁰ Bijan Omrani, *The Durand Line: Analysis of the Legal Status of the Disputed Afghanistan-Pakistan Frontier*, 26 *U. Miami Int'l & Comp. L. Rev.* 75 (2018). P.102

³¹ Olufsen O (1904) *Through The Unknown Pamirs - The Second Danish Pamir Expedition, 1898-99*, Heinemann, London, p. 117:

suspended, were resumed³². He was granted permission by the Viceroy of India, Lord Mayo, to conduct negotiations with the Imperial Russian Government on matters related to Central Asia³³. As determined in the negotiations with Forsyth, the expansion of the territories of Russia and England had occurred more due to existing circumstances, and therefore, it could not be assumed that the borders of the two states would remain unchanged³⁴. For this reason, there was no practical value in an agreement that would completely prohibit the expansion of borders between these two countries³⁵. To ensure stability in Central Asia, it was concluded that the focus should be on establishing common political principles. As a result, the following agreement was reached between the Russian Ministry of Foreign Affairs and Douglas Forsyth: 1) The current territories of Amir Sherali Khan would be considered the border of Afghanistan; 2) The Afghan Amir should not extend his influence beyond this border, and the British government would attempt to prevent any aggressive actions on his part; 3) In turn, the Russian government would also use its influence to prevent the Amir of Bukhara from violating Afghan territories. The government of London and the Viceroy of India agreed to these terms, and in order to avoid disagreements in the application of the agreed principles, it was necessary to clearly define the borders of Amir Sherali Khan's territories. This task was assigned to the Governor-General of Turkestan, General-Adjutant von Kaufman, by the Imperial Government. Due to the complexity of the task, it required extensive research. Without waiting for the results of the research, the British government instructed its envoy to present its views on the borders of Afghan Amir's territories to the Imperial Government. These views were expressed in a letter sent by Lord Granville to Lord Loftus on October 17, 1872, as follows: 1) In the east, the region of Badakhshan and the adjacent Wakhan district, from Sarikul to the confluence of the Kokcha and Oxus (Panjob) rivers; 2) Afghan Turkestan – the districts of Kunduz, Khulm, and Balkh, with its northern border being the Oxus River, from the confluence of the Kokcha River to the Khoja Solih post. This region includes the main road from Bukhara to Balkh. The Afghan Amir has no claim to the left bank of the Oxus River below the Khoja Solih post; 3) Internal districts – Aqcha, Saripul, Maymana, Shibirgan, and Andkhoy; the latter district forms the northwestern border of Afghan territories, beyond which

³² Thornton, A. P. "Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869-1873." *The Cambridge Historical Journal*, vol. 11, no. 2, 1954, pp. 204–18. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/3021077>. Accessed 8 Apr. 2025.

³³ Thornton, A. P. "Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869-1873." *The Cambridge Historical Journal*, vol. 11, no. 2, 1954, pp. 204–18. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/3021077>. Accessed 8 Apr. 2025.

³⁴ Thornton, A. P. "Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869-1873." *The Cambridge Historical Journal*, vol. 11, no. 2, 1954, pp. 204–18. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/3021077>. Accessed 8 Apr. 2025.

³⁵ Thornton, A. P. "Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869-1873." *The Cambridge Historical Journal*, vol. 11, no. 2, 1954, pp. 204–18. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/3021077>. Accessed 8 Apr. 2025.

the steppe is inhabited by independent Turkmen tribes³⁶. Since the western border between the territories of Herat and Khorasan was already well known, it was stated that there was no need to define it. However, this information largely conflicted with the conclusions presented by General Kaufman, who believed that the Afghan Amir had no rights over Badakhshan and Wakhan. Due to these disagreements, Russia instructed its ambassador in London to approach the British government. After the British government presented new information, it was decided to accept the borders of Afghanistan proposed by Lord Granville in order to establish stable peace in Central Asia. In a letter from the State Chancellor to Count Brunnov on January 19 (31), 1873, the reasons for this decision were outlined as follows³⁷: It was emphasized that the British government had the ability to gather accurate information about distant territories, and that they did not want to overstate the significance of this specific issue. The desire to demonstrate goodwill towards England and the commitment of the British government to prevent any aggressive or expansionist actions by the Afghan Amir were also highlighted. This agreement between the two countries had a positive impact on the overall situation in Central Asia, and for the next ten years, no serious disagreements arose between Bukhara and Afghanistan.

The first disagreements on the Bukhara-Afghanistan border only occurred in 1883³⁸. As a result of the disputes with the heir ruler of Shugnan, Shah Yusuf Ali Khan, the Khan of Badakhshan seized his lands and sent him as a prisoner to Kabul. However, according to the 1872-1873 Russia-Britain agreement, Shugnan and Rushan were not to fall under the authority of the Afghan Amir's territories³⁹. For this reason, the Russian Imperial Government approached the British Government, suggesting the need to withdraw the representative of the Khan of Badakhshan and the Afghan garrison stationed in these two territories, Shugnan and Rushan. According to the instructions given by Lord Granville to the British ambassador, the Afghan Amir considered Shugnan and Rushan to be parts of his subordinate Badakhshan, while the Government of India did not have sufficient information to form a clear stance on this issue. However, the British Government indicated its willingness to discuss this matter with the Russian Imperial Government and to establish a joint commission consisting of representatives from England, Russia, and Afghanistan to conduct local investigations. The Russian government, in response to this proposal, found it necessary to first approach the Governor-General of Turkestan and, in the reply to

³⁶ Habberton, William. *Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837–1907* (U. of Illinois, 1937). P 23-30

³⁷ Gregory L. Bondarevsky. *The Great Game A Russian Perspective* ChristieBooks. East Sussex. 2002. P. 73

³⁸ Toriya, Masato (2014), “Afghanistan as a Buffer State between Regional Powers in the Late Nineteenth Century: an Analysis of Internal Politics Focusing on the Local Actors and the British Policy”, in: So Yamane and Norihiro Naganawa (eds.), *Regional Routes, Regional Roots? Cross-Border Patterns of Human Mobility in Eurasia*, Sapporo: Slavic Research Center of Hokkaido University, pp. 49-61.

³⁹ Robert Middleton. *The Russians in the Great Game*. Cultural Heritage and Humanities Unit's Research Paper #2.2019 p.31

the British ambassador, emphasized that the commission's task should not be to investigate the Afghan Amir's claims over Shugnan and Rushan, but rather to demarcate the agreed-upon border between the two countries on the ground and consider minor adjustments in line with mutual interests. Moreover, the Russian government stressed that before sending the commission, the status quo ante—meaning the withdrawal of Afghan officials and garrisons from Shugnan and Rushan—should be implemented. The British Government agreed to apply the principles of border demarcation as agreed upon with the Russian Government, but stated that without conducting field research, it would not be possible to form a final opinion on whether the status quo ante conditions had been violated or not regarding Afghan jurisdiction. In the 19th century, Uzbeks residing in Afghanistan, particularly in the northern regions such as Balkh, Mazar-i-Sharif, Kunduz, Jowzjan, and Faryab, constituted a significant portion of the population. They had lived in these areas for centuries and played a crucial role in the historical, cultural, and economic development of Afghanistan. However, by the end of the 19th century, the centralization policies and the formation of state borders under external pressures led to the isolation of Uzbeks within Afghanistan's political system.

During the reign of Amir Abdurrahman Khan (1880–1901), a policy of forcibly relocating Pashtun tribes to the northern regions inhabited by Uzbeks was implemented as part of the state's centralization efforts. This process was a component of the political strategy known as "Pashtunization," which aimed to alter the demographic balance in regions inhabited by Uzbeks, Tajiks, and other non-Pashtun ethnic groups. As a result, Uzbeks began to lose their historical lands and social positions. This process not only led to socio-economic instability but also resulted in cultural assimilation. The open development of the Uzbek language and culture faced significant obstacles, while the central government promoted Pashtun language and culture above all else. The political representation of Uzbeks was nearly nonexistent—they were relegated to low-ranking positions in the state administration and were excluded from high-level decision-making processes. In 1750–1752, Ahmad Shah Durrani subdued the small Uzbek khanates in the northern part of the Hindu Kush Mountains—Balkh, Shibirgan, Andkhoy, Kunduz, and Maymana. Although many of the local rulers, who were from indigenous dynasties, continued to govern on a vassal basis, an Afghan governor was appointed to the city of Balkh. However, Ahmad Shah's authority over the Uzbek khanates on the left bank of the Amu Darya was not firmly established. An example of this is that in 1755, a powerful Afghan military force had to be sent to these territories to assert control⁴⁰.

By the end of the 18th century, the geopolitical situation in the region had significantly changed in comparison to the era of Ahmad Shah's rule. Neighboring states to the Durrani Empire had grown stronger. During the reign of Amir Shohmurod

⁴⁰ Массон В. М. История Афганистана : в 2 т. / Ромодин В. А. ; Ахрамович Р. Т., Ганковский О. В., Лившиц В. А.. — Москва : «Наука», 1965. — Т. 2. — С.100

(1785–1800), the political power of the Bukhara Emirate strengthened, and the emirate became more solidified both economically and militarily⁴¹. In 1790, Afghan King Timur Shah Durrani (1772–1793) organized a campaign to Balkh⁴². In 1790–1791, a war was fought between the Emir of Bukhara, Shohmurod, and Timur Shah Durrani over the former Bukhara territories on the left bank of the Amu Darya. In these Uzbek khanates, the authority of the Afghan king practically disappeared. No revenue from these lands reached the Durrani treasury. In fact, during Timur Shah Durrani's rule, he could not find anyone willing to accept the position of governor in these areas, which became a point of mockery for his enemies.⁴³ The large-scale campaigns of the Afghan kings to the north did not bring new territorial gains, nor did they establish real authority on the left bank of the Amu Darya. Although, according to the peace treaty signed with the Emir of Bukhara, Shohmurod, the border between the Durrani Empire and the Bukhara Emirate was officially recognized as the Amu Darya, this recognition remained largely symbolic⁴⁴. By the early 19th century, the authority of the Afghan governor in Balkh existed only in name. The Balkh Khanate and other small Uzbek khanates in Southern Turkestan completely broke free from Afghan rule and became fully independent⁴⁵. The British attempted to march to the north of the Hindu Kush, through Bamiyan, but they encountered strong resistance from the Uzbeks and Tajiks on the left bank of the Amu Darya, and this attempt ended in failure. Abandoning hopes of successful operations in the east and southeast, Dost Mohammad Khan shifted his focus to northern affairs. He launched a large military expedition with the aim of conquering the "Little Turkestan" region⁴⁶. In 1850, with the full support of the British, Dost Mohammad Khan subjugated Balkh⁴⁷. After that, the process of the Afghan emirs' forces gradually taking control of the left bank of the Amu Darya began, and this process continued for many years. The conquest was made easier by the political fragmentation and mutual hostility among the small Uzbek khanates on the left bank of the Amu Darya, although the local population fiercely resisted the invaders. Nevertheless, from this point onward, the small Uzbek khanates located on the left bank of the Amu Darya were successively occupied by the Afghan Amir's forces. For a long time, the main base of the Afghan emirs' northern rule was the garrisons in Balkh, Mazar-i-Sharif,

⁴¹ Массон В. М. История Афганистана : в 2 т. / Ромодин В. А. ; Ахрамович Р. Т., Ганковский О. В., Лившиц В. А.. — Москва : «Наука», 1965. — Т. 2. — С.143

⁴² Массон В. М. История Афганистана : в 2 т. / Ромодин В. А. ; Ахрамович Р. Т., Ганковский О. В., Лившиц В. А.. — Москва : «Наука», 1965. — Т. 2. — С.473

⁴³ Ганковский Ю. В. История Афганистана с древнейших времён до наших дней. — Москва : Мысль, 1982. — С.130

⁴⁴ Массон В. М. История Афганистана : в 2 т. / Ромодин В. А. ; Ахрамович Р. Т., Ганковский О. В., Лившиц В. А.. — Москва : «Наука», 1965. — Т. 2. — С.143

⁴⁵ Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. — Москва : «Крафт+», 2004. — С.9

⁴⁶ Массон В. М. История Афганистана : в 2 т. / Ромодин В. А. ; Ахрамович Р. Т., Ганковский О. В., Лившиц В. А.. — Москва : «Наука», 1965. — Т. 2. — С.100

⁴⁷ Шохуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма / Емельянова Н. М.. — Москва-Душанбе : ИВ РАН, 2008. — С.23

Akcha, and Toshkurgan. Internal governance remained in the hands of local Uzbek and Tajik representatives, and in many cases, their submission to the Afghan Amir was only at the level of vassalage. However, by the 1850s, a new province was added to Dost Mohammad Khan's domain, called "Afghan Turkestan," and he appointed his eldest son, Muhammad Afzal Khan, as the governor of the region⁴⁸.

Dost Mohammad Khan's aggressive foreign policy in the north led to conflicts with the Bukhara Emirate, which had previously been in a vassal status on the left bank of the Amu Darya. The authority of the Amir of Kabul over the city of Balkh was officially recognized for the first time by Britain, and this was documented in the Second Peshawar Treaty. In 1860, during the final years of his reign, the Emir of Bukhara, Nasrullah Khan, began a military campaign towards Southern Turkestan and even crossed the Amu Darya with his forces near the Kerki fortress. However, unexpectedly, he turned back and returned to Bukhara⁴⁹. According to the report of Russia's Consul General in Kashgar, N.F. Petrovsky, on January 26, 1847, a treaty was signed between the Emir of Bukhara, Nasrullah Khan (1827–1860), and the Afghan Amir, Dost Mohammad Khan (1834–1839 / 1842–1863), in which the Amu Darya was designated as the border between their states. During his trip to Afghanistan in 1878, Colonel N.I. Grodekov mentioned the following about the Balkh Khanate: "The Balkh Khanate, which also includes Mazar-i-Sharif, is now considered the main city of Afghan Turkestan, having been annexed 30 years ago. The last khan, Rustesh, was killed in Kabul by his nephew⁵⁰".

At the beginning of the 19th century, the Afghans lost control over Maymana, Andkhoy, and Shiberghan. Thus, for half a century, power in these areas remained in the hands of Uzbek nomadic aristocrats. It was only during the reign of Amir Dost Mohammad Khan (1819–1863) between 1849 and 1855 that the territories of the former Balkh Khanate—the lands between the Hindu Kush and the Amu Darya—were finally incorporated into the state of Afghanistan⁵¹.

At the end of the 19th century, against the backdrop of the growing power of the Russian Empire in Central Asia, Afghanistan's Uzbeks' cultural and economic ties with their relatives in Uzbekistan were increasingly restricted. The Durand Line and the Russia–Britain "Great Game" also divided the territories inhabited by Uzbeks, sharply limiting opportunities for maintaining national identity and mutual communication. As a result of such political and demographic pressures, Uzbeks were forced into internal migration, retreating from their historical homeland, or were compelled to submit to the central government. This, in turn, significantly restricted their social

⁴⁸ Шохуморов А. Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма / Емельянова Н. М. — Москва-Душанбе : ИВ РАН, 2008. — С.23

⁴⁹ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.). — Москва : Изд-во восточной лит-ры, 1958. — С.93

⁵⁰ Гродек Н. И. Поездка ген. шт. полковника Гродекова из Самарканда через Герат в Афганистан (в 1878 году). — В: Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии : [рус. дореф.] // СПб. — 1883. — Вып. V

⁵¹ Ахмедов Б.А. История Балха (XVII - первая половина XVIII вв.). - Ташкент, 1982. -С.235

activities, cultural development, and political movements. The long-term effect of this situation is that, even today, Uzbeks in Afghanistan are unable to fully exercise their national rights. In the 19th century, while Uzbeks lived as a numerous and culturally rich ethnic group in northern Afghanistan, the central government's policy of Pashtunization and efforts to alter the ethnic balance led to a sharp weakening of their political and cultural status. This situation contributed to the deepening of the national issue, the intensification of ethnic conflicts, and the destabilization of internal stability within the state.

Indeed, one of the most tragic and long-lasting consequences in Afghan history came in the final decade of the 19th century, when the border between Afghanistan and British India was established. In November 1893, a treaty was signed between Afghan Amir Abdur Rahman Khan and British colonial administrator Sir Mortimer Durand, who was serving as the Secretary of State for India. According to this agreement, the area densely populated by Pashtun tribes was officially incorporated into British India under the designation "Independent Tribal Area." The new border between Afghanistan and British India became widely known as the Durand Line. Amir Abdur Rahman Khan was forced to accept this political step, as it was a condition for increased financial subsidies from the British government in exchange. The establishment of the Durand Line set the stage for a significant shift in the geopolitical landscape of the region, with long-term repercussions that still affect Afghanistan today. This artificial boundary divided ethnic groups, including the Pashtuns, and created lasting tensions between Afghanistan and its neighbors. Moreover, the impact of the Durand Line on Afghanistan's internal cohesion, national identity, and regional relationships continues to resonate, particularly with regard to the issues of tribal autonomy and cross-border kinship ties.

The creation of the Durand Line had a profound and lasting impact, particularly for the Pashtun tribes, as it resulted in many of them being split between Afghanistan and British India. Some Pashtun groups found themselves entirely outside Afghanistan's borders, while others were divided. The author notes that, deviating slightly from the main topic, the Afghan Amir supported anti-British uprisings in this region, possibly with the intent of bringing these territories back under his control. However, neither Abdur Rahman Khan, who had signed the Durand Line agreement, nor his successors were able to achieve this goal. After British India gained independence in 1947, the Independent Tribal Area passed into the hands of the newly-formed state of Pakistan. For decades, and even to this day, the Durand Line remains one of the most contentious and unresolved issues between Afghanistan and Pakistan. The division of the Pashtun tribes along this border has had far-reaching consequences for regional relations, with ongoing tensions regarding sovereignty, ethnic identity, and territorial integrity. The Durand Line effectively split ethnic groups that share deep cultural, linguistic, and familial ties, creating divisions that persist to this day. The border continues to be a symbol of conflict and disagreement, representing unresolved issues in the relationship between Afghanistan and Pakistan, and complicating

any efforts to establish a stable, cooperative relationship between the two nations⁵². Throughout the 20th century and beyond, all Afghan governments were compelled to internationally recognize the Durand Line as the official border between Afghanistan and Pakistan. However, in practice, they continued to hope for its eventual reintegration into Afghanistan. It is important to note in the context of this article that the border between Afghanistan and British India (later Pakistan) was established at the end of the 19th century as a result of a forced decision by the Afghan ruler, in the form of the Durand Line. Nevertheless, as a result of the agreement signed under the "Durand Line" framework, Amir Abdur Rahman Khan also gained certain territorial "bonuses" for Afghanistan. According to the agreement, Afghanistan was granted the formal right to claim the territory known today as Nuristan (then called Kafiristan, meaning "land of the infidels"). Until the end of the 19th century, this territory had remained independent. Finally, in the winter of 1895-1896, Afghan government forces conquered Nuristan. The local population was converted to Islam. Despite this, the region continued to remain one of Afghanistan's "remote and peripheral" areas throughout the 20th century. For instance, during the mid-1920s, the renowned Soviet scholar N.I. Vavilov, who was on a scientific expedition in Afghanistan, dedicated an entire chapter in his academic work to Nuristan, the peoples living there, and their economic practices. From his writings, it is evident that the central government's authority in Nuristan was extremely weak⁵³. Interestingly, almost a century later, in 1978, one of the first regions to declare a "jihad" against the Soviet-backed central government was precisely Nuristan⁵⁴. This situation also indicates that, even in the last quarter of the 20th century, the central government's influence in the region remained weak. Another significant event related to the delineation of Afghanistan's borders at the end of the 19th century was the 1895 border agreement between Great Britain and Russia regarding the Pamir region. According to this treaty, the larger part of the Pamir was retained within the Russian Empire and the vassal state of the Bukhara Emirate⁵⁵. According to this agreement, the Wakhan Corridor, which separates the territories of Afghanistan, China, British India, and the Russian Empire, was recognized as part of Afghanistan. Even today, this corridor remains within Afghanistan's borders. Thus, by the second half of the 18th century and throughout the 19th century, the borders of Afghanistan as they exist today were largely formed. These borders include: the border with British India (later Pakistan) – the "Durand Line"; the border with the Russian Empire along the

⁵² Белокреницкий В. Я. Афгано-пакистанская граница: история и современное значение вопроса // Территориальный вопрос в афро-азиатском мире. / Под ред. Д. В. Стрельцова. М.: Аспект Пресс, 2013. С. 229–250.

⁵³ Вавилов Н. И. Земледельческий Афганистан / избранные труды в 5 тт. Т. 1. М. – Л.: издательство Академии наук СССР, 1959. С. 119-139.

⁵⁴ Босин Ю. В. Афганистан: Полиэтническое общество и государственная власть в историческом контексте. М.: Издательство «Гуманитарий», Академия гуманитарных исследований, 2002. С.133

⁵⁵ Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917 / под ред. Е. А. Адамова. М.: Госполитиздат, 1952. С.284-286

Amu Darya (which later became the Soviet Union and is now the border with the Central Asian post-Soviet republics); the border with Iran (which was established during the Durrani dynasty invasions in the second half of the 18th century); and the border with China (through the Wakhan Corridor). In the 20th century, these borders were only clarified but not fundamentally altered. The second important conclusion is that during the second half of the 18th century and the first half of the 19th century, the borders of Afghanistan were shaped by the active conquest and aggressive policies of the Durrani dynasty and later the first Amir of the Barakzai dynasty. In the second half of the 19th century, although the determination of Afghanistan's borders continued, this process mainly took place under the influence of external powers – primarily the British Empire and the Russian Empire. This is evident in various events such as the Afghan border agreements of 1872-1873 and 1884-1885, the 1893 agreement on the Durand Line, and the 1895 Pamir border agreement. In the 19th century, the borders of Afghanistan were defined by external powers due to the geopolitical rivalry between the British and Russian empires. In particular, the 1893 Durand Line agreement between the British and Afghan Amir Abdur Rahman Khan became the most important yet controversial border marker in Afghanistan's history. This line not only delineated the national territory but also created an artificial division among the local population, particularly among ethnic groups. This artificial boundary has significantly complicated the issue of national identity. For instance, the Pashtun people were divided by the Durand Line – one part remained within Afghanistan, while the other part was incorporated into British India (now Pakistan). As a result, one ethnic group became the dominant political force in one state, while the other part was marginalized in another state. This situation later fueled the rise of "Greater Pashtunistan" ideas, territorial claims, and international conflicts, particularly in the 20th century. The efforts to shape national identity often came into conflict with other ethnic groups, such as Tajiks, Hazaras, and Uzbeks, who sought political equality and cultural rights. This led to internal political instability in the multi-ethnic Afghan state. Moreover, the artificial separation of historical territories through borders intensified the desire of ethnic groups to stay loyal to their historical roots. This further complicated the process of national identification, as each ethnic group was forced to fight to preserve its historical and cultural heritage. External powers began to intervene in Afghanistan's politics, exploiting these ethnic divisions, and promoting their own interests through military, political, or economic pressures. As a result, the struggles for national unity and the construction of an independent state were repeatedly confronted with ongoing political instability, armed conflicts, and foreign interference. In conclusion, the artificial borders of Afghanistan, shaped under external pressure during the 19th century, led to a national identity crisis. This crisis became one of the main factors contributing to territorial disputes, internal ethnic conflicts, political instability, and prolonged social-economic crises in the country.

Conclusion

The nineteenth-century delineation of borders between Afghanistan and Russian Turkestan constituted a transformative process with lasting implications for the political, social, and cultural landscape of Central Asia. Far from being simple territorial demarcations, these borders emerged as products of imperial rivalry and strategic calculation, fundamentally altering patterns of governance, mobility, and interaction that had long characterized the region. As such, border-making became a critical mechanism through which external powers reshaped local realities.

The imposition of fixed boundaries disrupted pre-existing networks of trade, migration, and cultural exchange, dividing ethnically and culturally interconnected communities. In doing so, it contributed to the reconfiguration of ethnic and national identities, compelling populations to adapt to new political frameworks and administrative classifications. Identity formation increasingly became tied to territorial belonging and imperial governance, transforming fluid and locally grounded affiliations into more rigid and politicized forms.

This study demonstrates that the borders between Afghanistan and Russian Turkestan functioned not only as instruments of imperial control but also as active agents in the production of identity. Through administrative practices, legal categorizations, and spatial reorganization, these borders shaped perceptions of difference and belonging that continue to influence regional dynamics. Understanding the historical role of nineteenth-century border formation thus provides crucial insight into the enduring complexities of identity, statehood, and interethnic relations in Central Asia.

By situating border-making at the center of identity formation, this article contributes to broader debates in border studies, imperial history, and nationalism. It underscores the importance of historical context in analyzing contemporary political and ethnic configurations and highlights the lasting legacy of imperial interventions in shaping the modern boundaries and identities of the region.

References

1. Research Studies

Bondarevsky, Gregory L. *The Great Game: A Russian Perspective*. East Sussex: Christie-Books, 2002.

Ewans, Martin. *Afghanistan: A Short History of Its People and Politics*. New York: HarperCollins, 2002.

Ghaus, Abdul Samad. *The Fall of Afghanistan: An Insider's Account*. Washington, DC: Pergamon-Brassey's International Defense Publishers, 1988.

Habberton, William. *Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan, 1837–1907*. Urbana: University of Illinois Press, 1937.

- Kakar, M. Hassan. *A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863–1901*. Leiden: Brill, 2006.
- Khan, Amina, and Christian Wagner. “The Changing Character of the Durand Line.” *Strategic Studies* 33, no. 2 (2013): 19–32.
- Middleton, Robert. *The Russians in the Great Game*. Cultural Heritage and Humanities Unit Research Paper no. 2, 2019.
- Omrani, Bijan. “The Durand Line: Legal Status of the Disputed Afghanistan–Pakistan Frontier.” *University of Miami International and Comparative Law Review* 26 (2018): 75–132.
- Seeley, J. R. *The Expansion of England: Two Courses of Lectures*. Boston: Roberts Brothers, 1883.
- Thornton, A. P. “Afghanistan in Anglo-Russian Diplomacy, 1869–1873.” *The Cambridge Historical Journal* 11, no. 2 (1954): 204–218.
- Younghusband, Francis E. *The Heart of a Continent*. New York: Scribner, 1904.
- 2. Russian-Language Sources**
- Gankovskiy, Yu. V. *Istoriya Afganistana s drevneyshikh vremen do nashikh dney*. Moscow: Mysl’, 1982.
- Masson, V. M., and V. A. Romodin. *Istoriya Afganistana. Vol. 2: Afganistan v Novoye Vremya*. Moscow: Nauka, 1965.
- Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami, 1856–1917. Edited by E. A. Adamov. Moscow: Gospolitizdat, 1952

OSMANLI DÖNEMİNDE MARAŞ'TAKİ ALMAN EĞİTİM KURUMLARI VE EYTAMHANESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

*A Study on German Educational Institutions and the
Orphanage in Maraş during the Ottoman Period*

Dr. Öğr. Üyesi. Sevim CEYLAN DUMANOĞLU

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi,
Kahramanmaraş-Türkiye, E-mail: sevimceylan17@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6347-8621>

DOI: <https://doi.org/>

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	1 Kasım - November 2025	Received
Kabul Tarihi	2 Aralık - December 2025	Acceptance
Yayın Tarihi	31 Aralık - December 2025	Publication
Sayfa Aralığı	247 - 255	Pages Range

Sevim Ceylan Dumanoglu, “Osmanlı Döneminde Maraş’taki Alman Eğitim Kurumları ve Eytamhanesi Üzerine Bir İnceleme”, *Akademik Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, Cilt: 3, Sayı: 3, Aralık 2025, s. 247-255

Öz

Bu çalışma, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Alman misyonerlik örgütlerinin Maraş’taki kurumsal yapılanmasını ve kültürel nüfuz stratejilerini incelemektedir. Maraş’ta kurulan Alman okulları, eytamhaneler ve mesleki atölyeler aracılığıyla yürütülen eğitim ve yetiştirme faaliyetlerinin niteliği ile bu faaliyetlerin toplumsal etkileri çalışmanın temel odağını oluşturmaktadır. Araştırmanın temel kaynakları, Os-

¹ Bu çalışma, Kahramanmaraş Ansiklopedisi için hazırlanan “Alman Okulları ve Alman Eytamhanesi” maddesinden hareketle oluşturulmuştur (Sevim Ceylan Dumanoglu, “Alman Okulları ve Alman Eytamhanesi”, *Kahramanmaraş Ansiklopedisi*, Sütçü İmam Üniversitesi Yayını, C.1, Kahramanmaraş, 2017, s. 267-273).

manlı arşiv belgeleri, Sarıfakıoğlu ailesine ait kişisel arşivler ve döneme ait süreli yayınlara dayandırılmıştır. Elde edilen bulgular, Alman misyonerlerin Maraş’taki faaliyetlerinin tek boyutlu bir hayır ve eğitim girişimiyle sınırlı olmadığını aksine çok yönlü ve planlı bir stratejiye dayandığını göstermektedir. Maraş Alman Eytamhanesi ve okullarında çocukların yalnızca barınma ve iye ihtiyaçları karşılanmamış marangozluk, terzilik, kunduracılık, tarım ve çeşitli mesleki beceriler kazandırılarak üretken bireyler olarak yetiştirilmeleri hedeflenmiştir. Eğitim programları, yerel dil ve dini koşullara uygun olarak Osmanlıca ve Ermenice öncelikli olmak üzere yapılandırılmış, başarılı öğrenciler Almanya’daki yüksek öğrenim kurumlarına yönlendirilerek bölgedeki kalıcı Alman etkisinin temeli atılmıştır. Bununla birlikte Alman misyonerler, kurdukları kurumlar aracılığıyla yerel halkla ilişkiler geliştirmiş, sağladıkları maddi ve manevi destekler ile öğrencilerin farklı merkezlere yönlendirilmesi yoluyla uluslararası bir eğitim ağı oluşturmuştur. Bu süreçte Maraş’taki Ermeni nüfus, Alman misyonerlerin kültürel ve siyasi nüfuzunu genişletmede stratejik bir hedef olarak öne çıkmıştır. Okullar ve eytamhaneler aracılığıyla özellikle Ermeni çocuklar üzerinden kültürel ve dilsel etki alanı oluşturulmasını hedeflemiş, yerel toplumun Alman etkisi altında yetişmesini sağlamıştır. Böylelikle şehirdeki Alman eğitim ve mesleki yetiştirme faaliyetleri, bireysel gelişimi ve toplumsal katılımı desteklemenin ötesinde misyonerlerin bölgedeki siyasi, kültürel ve ekonomik hedeflerini bütüncül bir biçimde pekiştiren araçlar olarak işlev görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Maraş Sancağı, Eğitim, Alman, Okul, Eytamhane.

Abstract

This study examines the institutional organization and cultural influence strategies of German missionary organizations operating in Maraş during the late nineteenth and early twentieth centuries in the Ottoman Empire. The main focus is on the nature of educational and training activities carried out through German schools, orphanages, and vocational workshops established in the city, as well as the social impact of these institutions. The research is based on Ottoman archival documents, personal archives of the Sarıfakıoğlu family, and contemporary periodicals.

The findings indicate that German missionary activities in Maraş were not limited to charitable or educational initiatives but were shaped by a systematic and multifaceted strategy. In the Maraş German Orphanage and schools, children’s basic needs were met while vocational skills such as carpentry, tailoring, shoemaking, agriculture, and other practical crafts were taught with the aim of training productive individuals. Educational programs were adapted to local linguistic and religious conditions, with priority given to Ottoman Turkish and Armenian. Successful students were directed to higher education institutions in Germany, thereby contributing to the formation of a long-term German presence in the region. Moreover, through institutional networks, material and moral support, and the redirection of students to different centers, German missionaries established an international educational network. Within this framework, the Armenian population in Maraş emerged as a strategic focus in the expansion of German cultural and political influence.

Keywords: Ottoman Empire, Maraş Sanjak, Education, German, School, Orphanage

Giriş

Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun biçimde yürütüldüğü dönem 19. yüzyıl olmuştur. Bu dönemde misyonerlik çalışmaları, Osmanlı toplumunda yalnızca dini bir öğretinin yayılması amacını taşımamış aynı zamanda büyük güçlerin

politik nüfuz stratejilerinin bir aracı olarak işlev görmüştür.² Özellikle eğitim kurumlarında öğrenim gören veya devlet hizmetinde bulunan gençlerin, misyonerlik ağlarının yaygınlaşmasına katkı sağlayacak biçimde yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Dolayısıyla misyonerlik girişimleri, bireysel inanç aktarımının ötesine geçerek toplumsal ve siyasi dinamikler üzerinde etkili bir stratejik araç haline gelmiş ve Osmanlı modernleşme süreciyle eşzamanlı biçimde ilerlemiştir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin Hristiyanlık anlatıları ile siyasi amaçları artık birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir. Misyonerler, devlet sınırları içerisindeki Hristiyan unsurları kendi taraflarına çekmek, onların inanç kimliklerini koruyarak bağlılıklarını pekiştirmek ve bu yolla kendilerine destekçi topluluklar oluşturmak suretiyle bağlı oldukları devletlerin siyasi hedeflerine hizmet etmişlerdir. Böylece gayrimüslim toplulukların yabancı güçlerin etkisine açık hale gelmesine zemin hazırlayan en önemli unsurlardan biri olmuşlardır.³ Bu süreçte devletlerin himaye politikaları misyonerlik faaliyetlerinin yönünü belirlemiştir. Amerikalılar özellikle Ermeni ve Protestan topluluklar üzerinde etkili olurken Rum nüfus başlangıçta Yunan devleti adına faaliyet yürütmüş, Yunanistan'ın kuruluşunun ardından ise doğrudan Yunan himayesine girmiştir. Benzer biçimde Fransızlar Katolikleri, İngilizler Protestanları, Ruslar ise Ortodoks toplulukları himaye politikası gütmüştür. XVI. yüzyıldan itibaren Papalık, Avrupa devletleri ve Rusya'nın çok yönlü propagandalarının hedefi haline gelen Ermeni toplulukları da bu süreçte çeşitli mezheplere bölünerek farklı siyasi merkezlerin etkisi altına girmiştir.⁴

Osmanlı toplum yapısını yakından inceleyen misyonerler, farklı etnik ve dini topluluklar üzerinde etkili olabilecek çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Devlet otoritesinin zayıflamaya başladığı dönemlerde bu stratejiler, söz konusu grupların örgütlenmesi ve Osmanlı yönetimine karşı yönlendirilmesi amacıyla kullanılmıştır.⁵ Böylelikle misyonerlik faaliyetleri, yabancı devletlerin Osmanlı coğrafyasında yeni nüfuz alanları oluşturmaya ve kültürel sömürgeleşme süreçlerinin hız kazanmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Amerika'nın özellikle Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni toplumu üzerindeki faaliyetleri dikkat çekicidir. Amerikalı misyonerler, çalışmalarını yerel halkın talebi doğrultusunda ilerliyorlar izlenimi vererek yürütmüş ancak bu faaliyetlerin temelinde Amerikan çıkarlarını koruma ve yayma amacı yer almıştır.⁶ Osmanlı'daki Amerikan misyoner teşkilatlanmasının merkezinde bulunan ve 1810 yılında kurulan *American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM), 1819 yılında Osmanlı topraklarını resmen faaliyet sahasına dahil etmiştir.⁷

² İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 10-11; Ayhan Doğan, "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, 2004, s. 273.

³ İ. Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı...*, s. 10-11.

⁴ Esat Uras, *Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, Ankara, 1987, s. 141.

⁵ Hüseyin Canyaş- F. Orkunt Canyaş, "Osmanlı'dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2012, s. 61-63.

⁶ İ. Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı...*, s. 205-206.

⁷ Güngör Erol, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s. 20.

1830’lardan itibaren misyonerlik faaliyetleri Osmanlı topraklarında sistemli ve kurumsal bir yapıya bürünmüştür. Amerika’nın yanı sıra İngiltere ve Almanya’nın sağladığı destekle Protestan misyonerler, dönemin Osmanlı coğrafyasında geniş kapsamlı ve etkili bir kurumsal ağ oluşturmuşlardır. Bu misyonerler, yalnızca dini toplantılar ve ibadet faaliyetleriyle sınırlı kalmayıp eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal yardımlar ve zaman zaman siyasi telkinler aracılığıyla da yerel topluluklar üzerinde belirgin bir etki yaratmıştır. Yabancı devletler tarafından açılan ve önemli etki yaratan alanların başında da eğitim kurumları gelmiştir. Başlangıçta yardım ve hizmet amacıyla kurulan bu kurumlar, zamanla Batılı devletlerin kültürel ve siyasi yayılmacılığının en güçlü araçlarından biri olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı’daki mevcut eğitim kurumlarına başlangıçta destek sağlayan Batılı misyonlar, ilerleyen süreçte kendi denetimleri altında modern okullar kurarak hedef kitlelere kendi dünya görüşlerini aktarmayı amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda açılan gayrimüslim okullar, bir yandan misyonerlik faaliyetlerinin dini yönünü pekiştirirken diğer yandan yabancı devletlerin siyasal hedeflerinin gerçekleştirilmesine hizmet eden araçsal kurumlar haline gelmiştir.⁸

Osmanlı Devleti’nde modern eğitim anlayışının temelleri Tanzimat dönemiyle birlikte atılmış ve bu dönem Osmanlı eğitim politikasına çağdaş bir boyut kazandırmıştır.⁹ Eğitim sistemindeki köklü dönüşümün kurumsal çerçevesi ise 1856 tarihli Islahat Fermanı ve 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile oluşturulmuştur. Klasik dönemde gayrimüslim cemaatlerin okul, kilise veya benzeri kurum açmaları, onarmaları ya da faaliyetlerini sürdürmeleri padişah fermanı veya fetva gibi resmi izinlere bağlı iken Islahat Fermanı bu uygulamaya önemli bir değişiklik getirmiştir. Ferman uyarınca aynı mezhebe mensup topluluklar, patrik veya cemaat reisinin onayıyla ibadethane, mektep ve hastane açabilecek gerekli resmi ruhsatı alarak faaliyet gösterebilecek ve sürecin denetimi Maarif Meclisi tarafından yürütülecektir.¹⁰

Okulların denetimine ilişkin eksiklikler ise 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile giderilmiştir. Nizamnameye göre özel okullar, cemaatler, Osmanlı tebaası veya yabancılar tarafından kurulabilecek ve masrafları kurucular ya da ilgili vakıflar tarafından karşılanacaktır. Bu okullarda görev alacak öğretmenlerin diplomaları Maarif Nezareti veya mahalli maarif idaresince onaylanacak ders içerikleri ve materyaller devletin genel düzenine aykırı olamayacaktır. Okul açma ruhsatı vilayetlerde maarif idareleri veya valiler tarafından, İstanbul’da ise doğrudan Maarif Nezareti tarafından verilecektir.¹¹ Şartların ihlali durumunda okul faaliyetlerinin durdurulabileceği belirtilerek eğitim alanında ilk sistemli denetim mekanizması oluşturulmuştur.

⁸ H. Canyaş- F. O. Canyaş, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin...”, s. 58-63.

⁹ Tuğrul Özcan, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2007, s. 19.

¹⁰ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2005, s. 25-26; Nejla Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki Yabancı Okullar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S. 64-65-66, Kasım 2006, s. 388.

¹¹ 129. Madde, Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 110; Mahmut Cevat İbni Şeyh Nafi, *Marif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, (Haz. M. Ergün vd.) Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 92.

Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların dini ve kültürel gereksinimlerini karşılamak amacıyla tanınan imtiyazlar, yabancı okulların resmi statü kazanmasına zemin hazırlamıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren bu okullar, Osmanlı eğitim sistemi üzerinde önemli etkiler yaratmıştır.¹² Bu dönemde Osmanlı coğrafyasında yabancı okul sayısında belirgin bir artış gözlenmiştir. 1897 yılı itibarıyla imparatorluk genelinde misyoner okulu sayısı 624'e ulaşmış ve yaklaşık 27.400 öğrenci eğitim görmüştür.¹³ Misyoner teşkilatlarının eğitim alanındaki yayılma stratejileri temel olarak iki ekseninde şekillenmiştir. Birincisi, azınlık cemaatlerine ait mevcut okulların himaye altına alınarak bu kurumlar üzerinden faaliyet yürütmektir. İkincisi ise doğrudan kendi kontrolü altında yeni okullar kurmak ve bunları yaygınlaştırmaktır.¹⁴ Bu iki yönlü yaklaşım, misyonerlerin özellikle gayrimüslim topluluklar arasında eğitim aracılığıyla güçlü bir etki alanı oluşturmalarını sağlamıştır.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti döneminde yabancı devletlerin yayılma stratejileri bağlamında Maraş'ta faaliyet gösteren Alman misyonerler tarafından kurulan eğitim kurumları ve eytamhaneyi ele almaktadır. Araştırma, söz konusu kurumların kuruluş süreçlerini, işleyiş biçimlerini ve yerel toplum üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın kapsamını, Almanya'nın Osmanlı topraklarında yürüttüğü eğitim ve sosyal yardım faaliyetlerinin Halep vilayetine bağlı Maraş sancağındaki uygulamaları oluşturmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, Osmanlı arşiv belgeleri, resmi yazışmalar ve konuyla ilgili araştırma-inceleme eserleri temel veri kaynakları olarak kullanılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda, Alman misyoner teşkilatlarının Maraş'ta kurduğu eğitim kurumları ile eytamhanenin hangi amaçlarla faaliyete geçtiği, bu kurumların örgütlenme biçimleri, hedef kitleleri ve yerel toplum içindeki konumları analiz edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, Osmanlı taşrasında faaliyet gösteren yabancı misyoner kuruluşlarının eğitim ve sosyal hizmet alanındaki etkinliğini somut bir örnek üzerinden inceleyerek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Ayrıca günümüzde varlığını sürdüren Maraş Alman Eytamhane binasının mevcut durumuna ilişkin bilgiler, yapının sahibi olan Sarıfakıoğlu ailesine ait özel arşiv kaynaklarından yararlanılarak elde edilmiştir. Bu vesileyle, araştırmanın gerçekleştirilmesine katkı ve izin sağlayan Ali Rıza Sarıfakıoğlu'na ve Sarıfakıoğlu Aile Arşivi'ne teşekkür ederim.

1. Osmanlı'da Alman Misyonerlik Faaliyetlerinin Kurumsallaşması

1871'de siyasi birliğini tamamlayan Almanya, kısa sürede Avrupa'daki güç dengelerinde belirleyici bir aktör haline gelmiş ve küresel nüfuz alanı oluşturma hedefi doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin Asya vilayetlerini stratejik bir bölge olarak değerlendirmiştir. 1889 yılında II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti, Osmanlı-Alman ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bağdat Demiryolu projesiyle bir-

¹² A. Doğan, "Maraş'ta Misyonerlik Faaliyetleri...", s. 272-75.

¹³ Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, s. 98.

¹⁴ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s. 73

likte Almanya’nın Osmanlı üzerindeki etkisi önemli ölçüde artmış ve iki ülke arasındaki diplomasi ile ticari ilişkiler hızla gelişmiştir. 1890 yılında yapılan ticaret antlaşması, Almanlara geniş ticari imtiyazlar sağlamıştır.¹⁵ Osmanlı toprakları, bu bağlamda hem Almanya’nın ekonomik çıkarlarını genişletebileceği hem de İngiltere’nin bölgedeki etkinliğini dengeleyebileceği stratejik bir merkez olarak görülmüştür.¹⁶ 1890’lı yıllarda Almanya bölgedeki etkisini güçlendirecek yeni stratejiler geliştirmeye başlamış ve 1896’da papaz Johannes Lepsius önderliğinde Alman Doğu Misyonu kurulmuştur. Misyona görünürde İncil’i yaymayı amaçlasa da esasen Protestan Ermenilere destek sunarak Alman nüfuzunu artırmayı hedeflemiştir. Zamanla “Ermenilere Yardım Örgütü” olarak anılan bu yapı okul, hastane ve yetimhane gibi kurumlarla faaliyet göstermiştir. Lepsius’un Türk karşıtı söylemleri misyon içinde ayrılıklara yol açmış, Hülfsbund ve Alman Şark Misyonu olmak üzere iki ayrı örgüt ortaya çıkmıştır. Buna rağmen Almanya, Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini sistemli biçimde sürdürmüştür.¹⁷ Alman misyoner örgütleri, Almanya’nın Yakındoğu’daki siyasi ve ekonomik çıkarlarını desteklemek üzere yaklaşık 450 misyoneri Osmanlı coğrafyasına göndermiştir. Warte des Tempels, Verein von Heiligen Graben, Communauté Evangelique, Jerusalem Verein, Das heilige Land Zions Verein, Verein von der Ungeflechten, Deutscher Palastina Verein gibi Alman örgütler aracılığıyla yürütülen faaliyetler, görünürde dini ve hayır amaçlı olsa da esasen Alman kültürünü tanıtmak ve bölgedeki toplumsal yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmek hedefini taşımıştır.¹⁸

Osmanlı Devleti’ndeki etkisini sadece ticari faaliyetlerle değil kültürel faaliyetlerle de güçlendirmeyi amaçlayan Almanya, Osmanlı’daki modernleşme girişimlerinin kendi bilimsel ve teknik birikimiyle desteklenmesini savunmuş ve bu amaca hizmet edecek kurumlarının açılması için çalışmıştır. Bu çerçevede öncelikle okul, hastane ve yetimhane gibi kurumlar açmıştır. Bu kurumların büyük bir bölümü, stratejik önem taşıyan Bağdat Demiryolu hattı çevresinde (Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Adana, Maraş, Antep, Musul ve Şam gibi merkezlerde) konumlandırılmıştır. Buralarda açtıkları kurumlar, Almanya’nın kültürel temsilcileri olarak yalnızca eğitim vermekle kalmamış aynı

¹⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yay., İstanbul, 1998, s. 55-5; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, 2007, s. 46.

¹⁶ Ayhan Doğan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Kültürel Yayılmacılığı: Maraş Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S. 2, 2014, s. 439; Sezen Kılıç, “Alman Okullarında Osmanlı’ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, web erişim: <https://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&Ice-rikNo=399> (E.T. 23.09.2025).

¹⁷ Mustafa Çabuk, *1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2013, s. 24; Hans Lukas Kieser, *İskanlanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 229.

¹⁸ S. Kılıç, “Alman Okullarında Osmanlı’ya...”, web erişim.

zamanda bölgedeki Alman ekonomik yatırımlarını destekleyecek nitelikli yerel kadrolar yetiştirmeyi amaçlamıştır.¹⁹ Dolayısıyla Osmanlı topraklarında yaygın olan Fransız, Amerikan ve İngiliz kurumlarına kıyasla sayıları az da olsa Alman kurumları da ülkedeki yerini almış ve kültürel yayılcılığın ve ekonomik nüfuzun sürdürülebilir bir aracı haline gelmiştir.²⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen süreçte Almanya, Osmanlı topraklarında eğitim, sağlık ve din hizmetlerini kapsayan geniş bir kurumsal ağ inşa etmiştir. Bu kapsamda Almanlar tarafından 39 okul, 6 ibadethane, 6 yetimhane, 9 hastane veya darülaceze, 9 misafirhane, 4 kabristan, 1 ziraat kurumu ve 7 arsa olmak üzere toplam 81 kurum faaliyete geçirilmiştir. Özellikle Bağdat Demiryolu hattı boyunca yoğunlaşan bu kurumlar, dönemin İngiliz basınında Almanya'nın Osmanlı üzerindeki artan etkisinin somut göstergeleri olarak değerlendirilmiştir.²¹ Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki misyonerlik ağı hem nicelik hem de işlev bakımından önemli ölçüde genişlemiştir. Bu dönemde 79 eğitimci ve 791 din görevlisi olmak üzere toplam 890 Alman misyoner aktif biçimde faaliyet göstermiştir. Mevcut kurumlara ek olarak 7 çocuk yuvası, 17 ilkokul, bir ortaokul, iki hastane ve bir dispanser daha açılmıştır.²² Böylece Alman misyonerlik faaliyetleri, hayır amaçlı girişimlerin ötesine geçerek kültürel nüfuz ve insani yardım söylemi aracılığıyla Osmanlı topraklarında kalıcı bir etki alanı yaratmıştır.

Alman kültür politikacısı, şarkiyatçı ve coğrafyacı Hugo Grothe, kaleme aldığı eserlerinde bu hususu açıkça dile getirmiştir. Grothe'ye göre Almanya, Osmanlı topraklarındaki kültürel ve ekonomik nüfuz politikasını eğitim ve sağlık kurumları üzerinden yapılandırmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Almanca öğretiminin yaygınlaştırılması, meslek okullarının açılması ve başarılı öğrencilerin Almanya'da eğitim görmesi, söz konusu politikanın temel unsurları arasında yer almıştır. Grothe, Alman eğitimi ve dilinin etki alanının genişletilebilmesi için yalnızca Alman sermayesi, mühendisleri ve tüccarlarının değil aynı zamanda Alman öğretmenleri ve doktorlarının da bu süreçte aktif rol üstlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.²³

2. Maraş'ta Alman Misyoner Faaliyetleri ve Nüfuzları

Stratejik konumu, çok kültürlü toplumsal yapısı ve dini çeşitliliğiyle Maraş sancağı, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaştığı başlıca merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır. Hem Avrupa kökenli misyoner örgütleri hem

¹⁹ İ. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman ...*, s. 92; N. Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki...", s. 393.

²⁰ Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1999, C. 16, Özel S., s. 176; İ. Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı...*, s. 159.

²¹ A. Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel...", s. 441.

²² A. Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyonerlerin...", s. 176-77.

²³ Bilge Karbi, "Hugo Grothe'nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine Görüşler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 19, 'Savaş ve Bilim' Özel Sayı, ss. 111-115; S. Kılıç, "Alman Okullarında Osmanlı'ya..." , web erişim.

de yerel topluluklar için bir etkileşim alanı niteliği taşıyan sancak, bu dönemde Batılı misyonerlerin dikkatini çeken bölgeler arasında yer almıştır. 1320 (1904-1905) tarihli Halep Vilayeti Salnamesine göre Maraş nüfusunun yaklaşık % 27’sini gayrimüslimler oluşturmakta olup bunların büyük çoğunluğunu Ermeniler teşkil etmekteydi.²⁴ Bu çok kültürlü yapı misyoner faaliyetlerinin dini, eğitimsel ve kültürel araçlarla yürütülmesi için elverişli bir zemin hazırlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa menşeli misyoner teşkilatları özellikle azınlık nüfusun yoğun olduğu bölgelerde okul, hastane ve yetimhane gibi kurumlar açmaya başlamış; Maraş da demografik yapısı ve stratejik konumuyla bu faaliyetler açısından cazip bir merkez haline gelmiştir.

1855 yılında Maraş’ta kurulan misyoner istasyonu, kentin artık misyonerlik faaliyetleri açısından “kazanılmış bir bölge” olarak görülmesine yol açmıştır.²⁵ Şehirde Fransa, Amerika ve İngiltere’ye bağlı misyoner teşkilatları tarafından açılan eğitim kurumları, kimi zaman bağımsız nitelikte kimi zaman ise yetimhaneler bünyesinde faaliyet göstermiştir. Bu okulların finansmanı doğrudan misyoner örgütlerinin merkezleri ya da onları destekleyen devletlerin bütçelerinden sağlanmıştır.²⁶ Bu kurumlarda öğrenim gören öğrencilerin büyük kısmı Ermeni cemaatine mensup çocuklardan oluşurken Müslüman nüfusun katılımı gerek toplumsal çekinceler gerekse dini hassasiyetler sebebiyle son derece sınırlı kalmıştır.²⁷ Bu durum, misyonerlik girişimlerinin Osmanlı taşrasında toplumsal yapıyı dönüştürme sürecinde ne denli etkili bir rol üstlendiğini göstermektedir. Almanya ise 1890’lı yıllardan itibaren Maraş’taki nüfuz faaliyetlerini belirgin biçimde yoğunlaştırmış ve bölgedeki kültürel rekabetin başlıca aktörlerinden biri olmuştur. 1888 yılında Berlin Müzesi müdürü Mösyö Hama’nın Halep, Antep ve Maraş’ı kapsayan inceleme gezisi ile başlayan Alman ilgisi, 1898 yılında II. Wilhelm ve İmparatoriçe’nin Osmanlı topraklarını ziyaretiyle daha görünür hale gelmiştir.²⁸ 19. yüzyılın sonlarında Maraş’ta görev yapan Alman Papaz Pastör Brunnemann’ın padişahı öven konuşmalar yapması²⁹ iki ülke arasındaki dostluk ve iş birliğini güçlendirme çabalarının bir yansıması olarak dikkat çekmiştir. Bölgede yoğun biçimde yaşayan Ermeni nüfus, Almanlar açısından hem sosyal hem de stratejik bir unsur olarak değerlendirilmiş bu kapsamda şehirde çeşitli Alman okulları ve yetimhane kurumları faaliyete geçirilmiştir.³⁰ Netice itibarıyla Maraş’taki Alman misyonerliği, bu kurumlar aracılığıyla kültürel ve ekonomik nüfuz alanını genişletmeyi hedeflemiş ve yerel toplum üzerinde kalıcı bir etki oluşturmayı amaçlamıştır.

3. Maraş’ta Alman Okulları

²⁴ A. Doğan, “Maraş’ta Misyonerlik Faaliyetleri...”, s. 275-76.

²⁵ Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika Misyoner Okulları*, İstanbul, 1989, s. 92

²⁶ İ. Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı...*, s.76-79.

²⁷ N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 387; S. Kılıç, “Alman Okullarında Osmanlı’ya...”, web erişim.

²⁸ N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 394

²⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Kalemî, Umumi Evrakı (Y.PRK.UM.)*, 44/91, 21.08.1316.

³⁰ N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 394.

Maraş'ta Alman kültürel nüfuzunun kurumsal temelleri daha çok eğitim alanındaki faaliyetler üzerinden şekillenmiştir. Alman misyonerlik anlayışının bir uzantısı olarak farklı düzeylerde okullar kurulmuş bu okullar aracılığıyla bölgedeki toplumsal yapıya doğrudan etki eden bir kültürel aktarım süreci başlatılmıştır. Alman misyonerleri, Maraş'taki Ermeni nüfusunu Alman siyasi, kültürel ve ekonomik nüfuzunu genişletecek bir kaynak olarak görmüş ve şehirde Ermenilere yönelik çeşitli okullar açmıştır. Okulların kuruluş ve işleyiş süreçleri, Osmanlı idaresi ile misyoner temsilcileri arasında süregelen yazışmalarda ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Söz konusu yazışmalarda, okulun fiziki konumu, ruhsatlandırma prosedürleri, eğitim programının içeriği ve yerel halk üzerindeki muhtemel etkiler gibi konular ön plana çıkmıştır.³¹ Şehirde açılan Alman okulların, bulunduğu mahalleler ve kuruluş tarihleri şu şekildedir,³²

Bulunduğu Yer	Okulun Adı	Kuruluş Tarihi
Maraş, Divanlı Mahallesi	Alman Erkek İbtidai Mektebi	30 Aralık 1909
Maraş, Divanlı Mahallesi	Alman Rüştüye-İdadi Erkek Mektebi	-
Maraş, Divanlı Mahallesi	Alman Rüştüye-İdadi Kız Mektebi	1911

Tablo 1: Maraş Sancağındaki Alman Okulları

Maraş'ta faaliyet gösteren Alman okulları, Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient (Şark'ta Hıristiyan Şefkati için Alman Yardım Birliği) adlı cemiyet tarafından kurulmuştur. Bu kapsamda 1900 yılında Divanlı Mahallesi'nde bulunan eytamhane içerisinde erkek çocuklar için bir ibtidai mektep açılmış, okulun resmi ruhsatı ise 1909 yılında alınmıştır. Protestan cemaatine ait olan ve gündüz eğitim veren okulun 150 erkek öğrencisi 3 öğretmeni olup kız öğrencisi yoktur.³³ Okul idaresinde görev yapanlar arasında müdür olarak Pastör Brunnemann yer almıştır. Kendisi Alman uyruklu olup Almanya'dan gelmiştir. Öğretmenlik görevini ise Osmanlı tebaasından Maraşlı ve Protestan mezhebine mensup Ohannes Efendi yürütmüştür. Pastör Brunnemann'ın herhangi bir şahadetnamesi bulunmazken Ohannes Efendi'nin 1899 tarihli Tarsus Amerikan Koleji şahadetnamesine sahip olduğu bilinmektedir. Ohannes Efendi dışında bir de İngiliz öğretmen görev yapmıştır. Eğitim dili olarak Osmanlıca ve Ermenice kullanılmıştır.³⁴

Aşağıda oluşturulan tablo, mektepte okutulan dersler ve kullanılan ders kitapları, okulun müfredat yapısı ve eğitim anlayışı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.³⁵

³¹ A. Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel...", s. 446-47.

³² Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1852'den 1945'e Kadar)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005. s. 106-107; Mustafa Çabuk, *Maraş'ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*, Ukde Yayın, Kahramanmaraş, 2008, s. 137.

³³ S. Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri...*, s. 104; Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarından Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara, 2006, s. 328.

³⁴ Ş. Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner...*, s. 104-106; Nermin Gümüşalan, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Maraş (1908-1938)*, Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Yay., 2014, Kahramanmaraş, s. 112.

³⁵ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.), 76/62-13,14.12.1327; Ş. Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner...*, s. 108-109.

Kitap Adı	Konusu	Dili	Yazarı	Basım Yılı
Elifba-yı Osmani	Kıraat	Osmanlıca	Bedros	1316
Kıraat Kısım-i evvel	“	Osmanlıca	İbrahim Reşat	1323
Kıraat Kısım-i Sani	“	Osmanlıca	İbrahim Reşat	1318
Muhtasar sarf-ı Osman-i	“	Osmanlıca	Zeki	1315
Varjuton Mankanes	Kavaid	Ermenice	Sinpat	1320
Kısım-i Evvel	Kıraat	Ermenice	“	1320
Kısım-i Sani	Kıraat	Ermenice	“	1317
Kısım-i Salis	Kıraat	Ermenice	“	1316
Ermenice Sarf	Sarf	Ermenice	Asador Zabel	1318
İlm-i Hesap Kısmi Evvel	Hesap	Türkçe		1317
İlm-i Hesap Kısmi Sani	Hesap	Türkçe		1302
İlm-i Hesap Kısmi Salis	Hesap	Türkçe		1297
Coğrafya-yı Riyazi	Coğrafya	Ermenice		1319
Kerregan	Kıraat	Türkçe		1319
İlm-i Hayvanat Kısmi Evvel	Tarih-i Tabii Kıraat	Türkçe		1313

Tablo 2: Alman Erkek İbtidai Mektebi’nde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları

Almanlar tarafından Divanlı Mahallesi’nde açılan bir diğer kurum Erkek Eytamhane bünyesinde kurulan Alman Rüştüye-İdadi Erkek Mektebi’dir.³⁶ Okul, Alman Mösyö Pastör Brunnemann tarafından erkek çocuklarına yönelik olarak tesis edilmiş, rüştüye (ortaokul) ve idadi (lise) düzeyinde gündüz eğitimi (nehari) vermiştir. Protestan cemaatine bağlı olarak faaliyet gösteren bu eğitim kurumunda, öğretim kadrosunun büyük bir kısmını Ermeni ve İngiliz uyruklu öğretmenler teşkil etmiştir.³⁷

Almanlar, 1911 yılında kız öğrenciler için Alman Rüştüye-İdadi Kız Mektebi’ni açmışlardır. Zonbatanlı Mahallesi’nde³⁸ yer alan Kız Alman Eytamhanesi bünyesinde kurulan okul ibtidai, rüştüye, idadi düzeyinde gündüz eğitimi vermiştir.³⁹ Matmazel Stokmann idaresindeki kurumda Usana, Deşgon Kocaoğlanyan, Husrevitoht Kilikyan ve Lusiya Çorbacıyan isimli Ermeni öğretmenler görev yapmıştır. Eğitim süresi sekiz yıl olarak belirlenen okulda, müfredat kapsamında aşağıdaki dersler verilmiştir:⁴⁰

1. Sene	Türkçe Okuma-Yazmak, İlm-i Eşya, Diyanet Ta’limi, Hesap, Terennüm, Jimnastik
2. Sene	Birinci sene ile aynı dersler
3. Sene	Osmanlıca, Ermenice, Diyanet Ta’limi, Hesap, Maraş Şehri ve Sancağının Coğrafyası, Resim, Jimnastik, Terennüm

³⁶ M. Çabuk, Maraş’ta Misyoner Faaliyetleri..., s. 139.

³⁷ N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 395; S. Kılıç, “Alman Okullarında Osmanlı’ya...”, web erişim.

³⁸ Belgelerde adı geçen Zonbatanlı mevki, günümüzde Maraş merkezde yer alan Gazipaşa mahallesine tekabül etmektedir. A. Doğan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Kültürel...”, s. 445.

³⁹ A. Doğan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Kültürel...”, s. 447; N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 395; BOA, *Dabilye Nezâretî Kalemi, Mubaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH. MUI.)*, 53/25, 29. 12.1327.

⁴⁰ BOA, *Dabilye Kalemi İdare Evrakı (DH.İD.)*, 117/33, 04.04.1329; Ş. Mutlu, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner...*, s. 104.

4. Sene	Osmanlıca, Ermenice, Diyanet Ta'limi, Hesap, Osmanlı Coğrafyası, Resim, Jimnastik, Terennüm.
5. Sene	Osmanlıca, Ermenice, Diyanet Ta'limi, Hesap, Coğrafya, Tarih-i Tabii, Hülasa-i Tarihi Osmaniye, Ermeni tarihinden bazı mühim vakalar, Resim, Terennüm, Jimnastik.
6. Sene	Osmanlıca, Ermenice, Diyanet Ta'limi, Hesap, Coğrafya, Tarih-i Tabii, Tarih, İlm-i Hikmet-i sade tecrübeler, Kimyadan sade tecrübeler, Resim, Terennüm, Jimnastik.
7. Sene	Osmanlıca, Ermenice, Diyanet Ta'limi Almanca, İngilizce, İlm-i Hendese, Sade ilmi meseleler, Coğrafya, Tarih-i tabii, Tevarih, İlm-i Hikmet-i Tabiiyye ve kimyadan sade tecrübeler, Resim, Terennüm, Jimnastik
8. Sene	Yedinci sene ile aynı dersler.

Tablo 3: Alman Rüştüye-İdadi Kız Mektebi Ders Programı

Söz konusu eğitim programı, rüştüye ve idadi düzeyinde eğitim veren erkek öğrenci bölümünde de uygulanmıştır. Tablo incelendiğinde Türkçe dersinin birinci yıldan itibaren tüm sınıf kademelerinde yer aldığı ancak müfredatın bölgesel ve dini unsurlar dikkate alınarak yerel koşullara uyarlanmış biçimde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Programın ilk yıllarında din, tarih, coğrafya, resim ve beden eğitimi derslerine ağırlık verilmiş ilerleyen sınıflarda ise fen bilimlerine yönelik derslerin ön plana çıktığı görülmüştür. Ayrıca okulda Ermenice öğretiminin üçüncü yıldan itibaren programa dahil edilmesi buna karşılık Almanca ve İngilizce gibi Batı dillerinin ancak yedinci yılda okutulmaya başlanması, Alman misyonerlerin dil öğretiminde önceliği Ermeniceye verdiklerini ve eğitim faaliyetlerini özellikle Ermeni öğrenciler doğrultusunda yapılandırdıklarını göstermektedir.⁴¹ Akademik başarısı yüksek olan öğrenciler, idadi eğitimlerini tamamlamalarının ardından seçilerek yükseköğrenim görmek üzere Almanya'ya gönderilmekteydi. Bu öğrenciler, farklı disiplinlerde aldıkları eğitimin ardından çoğunlukla Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Alman kurum ve kuruluşlarında istihdam edilmekteydi.⁴² Alman Kız Rüştüye-İdadi Okulu'nda okutulan ders kitapları incelendiğinde, bu eserlerin yazarları, basım yerleri ve basım yıllarına ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmaktadır:⁴³

⁴¹ Ş. Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner...*, s. 106; S. Kılıç, "Alman Okullarında Osmanlı'ya...", web erişim.

⁴² Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)", *History Studies*, Vol 8, Issue 3, 2016, s. 163.

⁴³ BOA, *DH.İD.*,117/33, 04.04.1329.

Dersin Adı	Kitabın Adı	Yazar	Basım Yeri	Basım Tarihi
Lisan-ı Osmanî	Teshil-i Kıraat	Hasan ve Salih	Dersaadet	1301
“	Mekteb Kütüphanesi (1.Kıraat)	R. Faik	Dersaadet	1323
“	Mekteb Kütüphanesi (2.Kıraat)	Resad İbrahim	Dersaadet	1324
“	Mekteb Kütüphanesi (3.Kıraat)	Resad İbrahim	Dersaadet	1313
“	Muhtasar Nevdeste	Zeki	Dersaadet	1316
“	İlaveli Nevdeste	Zeki	Dersaadet	1320
“	İktifat (1.Kısım)	Mehmed Ata	Dersaadet	1320
“	Ameli ve Nazari Muhtasar Sarf-ı Osmanî	Zeki	Dersaadet	1316
“	Ameli ve Nazari İlaveli Sarf-ı Osmanî	Zeki	Dersaadet	1316
“	Tabrolan-ı Osmanıyanı Levzi	Mihri	Dersaadet	1909
Tarih-i Osmanî	Resimli ve Haritalı Tarih-i Osmanî	Ali Resad ve Ali Seydi	Dersaadet	1327
Ermenice Harfli Türkçe	Küçük Çocukların İlk Kitabı	Boyacıyan	Dersaadet	1902 (Miladi)
“	Talim-i Kıraat-ı Osmanıye (2.Kısım)	Boyacıyan	Dersaadet	1895
“	Talim-i Kıraat-ı Osmanıye (3.Kısım)	Boyacıyan	Dersaadet	1895
Ermenice Lisan	Mayreni Lezo E-Darı	Mihitar Bonrasti	Dersaadet	1910
“	Mayreni Lezo B-Darı	Mihitar Bonrasti	Dersaadet	1910
“	Mayreni Lezo C-Darı	N.Dargavontyanes	Dersaadet	1906
“	Mayreni Lezo H-Darı	N.Dargavontyanes	Dersaadet	1906
“	Casak Arti Cay Madena Karotyan	Biberciyan	Dersaadet	1895
“	Maret İllalo Miçones	İsklimyan	Dersaadet	1902
“	Arteseren Namakani	Kapamacıyan	Dersaadet	1902
“	Naha Badrasdegan Kerakaraton	Zapel Asador	Dersaadet	1908
“	Korzonagan Kerekaton Ekirk	Zapel Asador	Dersaadet	1909
“	Korzonagan Kerekaton B-Kirk	Zapel Asador	Dersaadet	1909
Ermeni Tarihi	Badkerazat Hayones Badmoton Darragan	Tavit Haçkontes	Dersaadet	1910
“	Badkerazat Hayones Badmoton Darragan Miçit	Tavit Haçkontes	Dersaadet	1909
Coğrafya	Badkerazat Asharhakroton Darragan	Tavit Haçkontes	Dersaadet	1909
“	Badkerazat Asharhakroton Miçit	Tavit Haçkontes	Dersaadet	1909
İngilizce Lisan	Royal Premier ve First Reader	T. Nelson	Londra	1905
“	Royal Second Reader	T. Nelson	Londra	1905
Almanca Lisan	Deutsches Lehrbuch 1.sene	F. Hirst	Breslav	1910
“	Deutsches Lehrbuch 2.sene	F. Hirst	Breslav	1910

Tablo 4: Alman Kız Rüştıye ve İdadi Mektebi'nde Okutulan Kitaplar, Yazarları, Basım Yeri ve Yılı

1908-1911 yılları arasında Maraş’ın Divanlı Mahallesi’nde üç Alman okulu faaliyete geçirilmiştir. Bu okullarda yaklaşık 100 ile 150 arasında Ermeni asıllı öğrenci eğitim görmüş, öğretim dili olarak Ermenice ve Osmanlıca’nın tercih edilmesi ise Alman eğitim politikalarının yerel toplumsal yapıyı ve dilsel çeşitliliği dikkate aldığını göstermiştir.⁴⁴ Eytamhane bünyesinde açılan kız ve erkek rüştiye-idadi okullarında aynı müfredat uygulanmıştır. 1913-1914 eğitim-öğretim yılında bu okullarda 16 öğretmen görev yapmış ve yaklaşık 140 öğrenci eğitim görmüştür. 1916 yılında görev yapan 8 öğretmen ve 2 müstahdemin tamamı Ermeni kökenlidir.⁴⁵ Alman okullardan mezun olan öğrenciler, aldıkları eğitimi örnek alarak başka bölgelerde yeni eğitim girişimlerinde bulunmuşlardır. Örneğin, 4 Haziran 1911 tarihinde Maraş’taki Alman Kız Rüştiye-İdadi Mektebi’nden mezun olan iki kız öğrenci, Zeytun Kazası’na bağlı Fırnis Nahiyesi’nde bir kız mektebi açmak için girişimde bulunmuş, ahalinin ileri gelenleri ile görüşüp masrafların Maraş’taki Alman topluluğu tarafından karşılanacağını, her türlü olanağın sağlanacağını belirtmiştir. Bu girişim, bir senetle resmileştirilmiş ve eğitim-öğretim dönemi başladığında kazaya mutlaka bir öğretmen göndereceklerine dair taahhüt verilmiştir. Netice itibarıyla Almanlar, Maraş’ta çeşitli maddi ve manevi destekler aracılığıyla yerel halkın sempatisini kazanmayı ve Alman varlığına yönelik olumlu bir kamuoyu oluşturmayı amaçlamışlardır. Bu kapsamda, bölgenin önde gelen temsilcileriyle temas kurmuş, okul inşasıyla ilgili masrafları üstlenmiş ve yol onarımlarına önemli mali katkılarda bulunarak yerel düzeyde taraftar edinmişlerdir. Ayrıca, halkı teşvik ederek eğitim kurumlarının açılmasına yönelik talep ve ilgiyi artırmaya çalışmışlardır.⁴⁶

4. Maraş Alman Eytamhanesi

Osmanlı Devleti’nde “eytamhane” olarak adlandırılan yerler, kimsesiz çocukların barındığı ve eğitilerek topluma kazandırıldığı kurumlar olarak işlev görmüştür. Osmanlı Devleti’nde yetimlerin korunması, Tanzimat dönemine kadar toplumsal dayanışma ve vakıf temelli bir sistemle yürütülmüş bu dönemde çıkarılan düzenlemelerle (Eytam Nezareti, Eytam İdaresi, İnanat Sandığı vb.) kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru artan toplumsal ve siyasi çalkantılar özellikle Ermeni olayları sonrasında çok sayıda çocuğun yetim kalmasına neden olmuştur. Bu süreçte Avrupalı devletler, yetimlerin korunması meselesini Osmanlı içişlerine müdahale için bir araç olarak kullanmışlardır. Alman Protestan misyoner teşkilatları da bu ortamdan yararlanarak Osmanlı topraklarında yetimhaneler açmaya yönelmişlerdir. Başta Deutsche Orient Mission ve Hilfsbund olmak üzere çeşitli Alman misyon örgütleri, 1890’lardan itibaren Harput, Maraş, Urfa ve Van gibi bölgelerde yetimhaneler kurmuş, buralarda çoğunlukla Ermeni çocuklarını barındırmışlardır. Bu kurumlar,

⁴⁴ S. Kılıç, “Alman Okullarında Osmanlı’ya...”, web erişim.

⁴⁵ N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 398; A. Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında...*,

⁴⁶ İ. Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı...*, s.159-160.

yalnızca çocukların barınma ve temel ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış aynı zamanda onları Alman misyoner okullarında veya yetimhane bünyesindeki sınıflarda eğiterek Protestan mezhebine göre yetiştirmeyi amaçlamıştır.⁴⁷

Maraş sancağında Alman Eytamhanesi'nin kuruluşundan önce bölgede faaliyet gösteren ilk yetimhane İngiliz tebaasından Michaelis adlı bir Amerikalı tarafından açılmıştır. Michaelis'in 1869 yılından itibaren kendi ikametgahında yetim çocuklara eğitim verdiği bilinmektedir.⁴⁸ Ayrıca Zonbatanlı mevkiinde İngilizler tarafından kurulan ve Miss Agens Salmond adlı bir kadın misyoner tarafından yönetilen kız ve erkek çocuklarına yönelik bir eytamhanenin varlığı da bilinmektedir. Erkek çocuklara özellikle fırıncılık başta olmak üzere çeşitli mesleklerin öğretildiği bu kurum⁴⁹, 22 Temmuz 1903 tarihinde İngiliz sefaretinin Osmanlı makamlarından resmi tanınma talebinde bulunduğu İngiliz müesseseleri arasında gösterilmiştir.⁵⁰

İngilizlerin ardından Maraş'ta eytamhane açan devlet Almanya olmuştur. Alman Hilfsbund misyoner cemiyeti, Maraş'ın Kümbet semtinde bir tesis kurarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu misyon, 1898 yılında Divanlı Mahallesi'nde biri kız biri de erkeklere mahsus olmak üzere iki eytamhane tesis etmiştir. Erkeklerin bulunduğu eytamhanenin müdürlüğünü Pastör Brunemann yürütmüş ve "Beitshalom" (Barış Evi) olarak adlandırılmıştır. Çocuklara ilkökul ve ortaokul seviyesinde eğitim verilerek onların iyi bir şekilde yetiştirilmeleri sağlanmıştır. Eğitim kadrosu, Almanya'da eğitim görmüş yerel Erkekler Akademisi ve Kızlar Koleji'nden mezun olmuş öğretmenlerden oluşmuştur. Kurumun ilk Alman yöneticisi ve öğretmeni olan Herr Spieker, öğrencilerin mesleki eğitim alabilmesi için gerekli tüm olanakları sağlamıştır.⁵¹ Ayrıca eytamhanede, dokuma ve ayakkabı üretiminde kullanılan malzemelerin temin edilmesini sağlayarak mesleki eğitim faaliyetlerinin sistemli bir biçimde yürütülmesine katkıda bulunmuştur.⁵²

Alman Hilfsbund Misyonunun Maraş'ta kız çocuklarına yönelik açtığı eytamhane ise Divanlı Mahallesi'nde kurulmuştur. İdaresi Bayan Rohner tarafından yürütülen eytamhane, "Bethel" (Kutsal Yer) adıyla anılmıştır. Kız Eytamhanesi, Erkek Eytamhanesi ile benzer bir teşkilatlanma yapısına sahip olup özellikle kızların ev idaresi, el becerileri ve günlük yaşam pratiklerine yönelik eğitimine ağırlık vermiştir.⁵³ 1910 yı-

⁴⁷ M. H. Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık...*, s. 32; M. Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman...", s. 157-59.

⁴⁸ A. Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel...", s. 445.

⁴⁹ Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Introduction by Richard G. Hovannisian, Albany: State University of New York Press, 1973, s. 74-75.

⁵⁰ A. Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel...", s. 445.

⁵¹ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT.)*, 2346/78, 18.01.1318; S. E. Kerr, *The Lions of...*, s. 74.

⁵² N. Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki...", s. 395.

⁵³ S. E. Kerr, *The Lions of...*, s.74

lında kurum bünyesinde ibtidai, rüşdi ve idadi seviyelerini kapsayan bir okulun açılmasıyla eğitim faaliyetleri daha sistemli bir nitelik kazanmıştır.⁵⁴ Ancak ilerleyen yıllarda artan öğrenci sayısı mevcut kapasitenin yetersiz kalmasına neden olmuş bunun üzerine kızlara ait eytamhane Zonbatanlı Mahallesi’ne taşınmıştır. Yeni yerleşimde kız öğrenciler için diğer okulların müfredatına bağlı kalınması koşuluyla ek sınıfların inşasına izin verilmiştir.⁵⁵

1897 yılında Alman Sefareti tarafından Babıâli’ye gönderilen bir yazıda, Maraş’taki Alman eytamhanesinde barınan 38 yetimden 15’inin, Büyükdere’de bulunan Alman Mektebi’nde eğitim görmeleri talep edilmiştir. Ayrıca bu çocuklardan üçünün İzmir’de, yirmisinin ise Kudüs-i Şerif’teki Alman eğitim kurumlarına gönderilmesi planlanmıştır. Sefaret, söz konusu öğrencilerin bu okullara nakillerine herhangi bir engel çıkarılmaması yönünde Osmanlı makamlarından izin talebinde bulunmuştur.⁵⁶ Anadolu’daki olaylardan etkilenen Ermeni yetimlerin korunması ve eğitimi amacıyla bu çocukların diğer bölgelerdeki Alman eytam kurumlarına yerleştirilmek istendiği anlaşılmaktadır.⁵⁷ Bu durum, Alman misyoner teşkilatlarının yalnızca yerel düzeyde değil uluslararası ölçekte bir yardım ve eğitim ağı oluşturduğunu göstermektedir. Bir başka belgede ise 1898 yılında Babıâli’nin Maraş’tan beş kız çocuğunun Beyrut’taki Alman Eytam Mektebi’ne gönderilmesinde herhangi bir sakınca görmediği belirtilmektedir.⁵⁸ Bu durum ise Osmanlı idaresinin bazı misyoner kurumlarının faaliyetlerine belirli ölçülerde izin verdiği ve eğitim amaçlı öğrenci nakillerine onay verdiğini ortaya koymaktadır.

Misyoner faaliyetleri sonucunda yetim sayısında yaşanan artış, Maraş’ta yeni yetimhanelerin açılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemde şehirdeki Alman Eytamhanesi, 340 çocuğa barınma olanağı sağlamanın yanı sıra marangozluk, kunduracılık, terzilik ve demircilik gibi farklı mesleklerin öğretildiği atölyelere sahip olmuştur.⁵⁹ Nitekim Alman misyonerler, çocuklara erken yaşlardan itibaren bir veya birden fazla meslek dalında eğitim verilmesine önem veren Alman eğitim sistemini uygulamaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda faaliyet yürüttükleri bölgelerde tarımsal üretimin uygulamalı olarak öğretildiği çiftlikler ile çeşitli el sanatlarının öğretildiği eğitim kompleksleri de kurmuşlardır. Bu eğitim alanlarının içeriği, yerel ekonomik koşullar ve bölgesel ihtiyaçlara göre farklılık göstermiştir. Yetimhanenin bulunduğu çevrede uygun üretim alanı veya çiftlik bulunmadığı durumlarda ise gerekli izinler alınarak çocuklar başka merkezlere gönderilmiş ve burada hem teorik hem de pratik eğitim almaları sağlanmıştır. Bu bağlamda 1899 yılında Maraş Alman Erkek Eytamhanesi’nde çiftlik bulunmaması nedeniyle ikisi Maraşlı ve yirmi biri Zeytinli olmak üzere toplam yirmi üç

⁵⁴ N. Günay, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki...”, s. 395.

⁵⁵ M. Şimşek, “Osmanlı Devleti’nde Alman ...”, s. 166; BOA, DH. MUI, 53/25, 29.12.1327.

⁵⁶ BOA, *Dabiliye Nezareti Kalemi, Muamelat Evrakı* (DH.TMIK.M.), 41/50, 24.05.1315; BOA, *Hariciye Nezaret Kalemi, Tabiriat Evrakı* (HR. TH.), 190/82, 22.03.1897.

⁵⁷ BOA, *Sadaret Kalemi, Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM.), 539/15, 07.08.1314.

⁵⁸ BOA, DH.TMIK.M., 51/82, 10.11.1315.

⁵⁹ M. Şimşek, “Osmanlı Devleti’nde Alman ...”, s. 166.

yetimin tarım eğitimi almak üzere Amasya'daki Alman çiftliklerine gönderilmesi planlanmıştır.⁶⁰

1919 yılında İngiliz kuvvetlerinin Maraş'ı işgal etmesinin ardından Alman misyoner teşkilatı, faaliyetlerini sürdürme imkanını yitirerek misyonlarını Amerikalılara devretmeye başlamıştır. Bu süreçte, Alman misyonerlerine ait mülkler ve kurumlar, Amerikan yardım kuruluşu Yakın Doğu Amerikan Yardım Komitesi (Near East Relief-NER) yönetimine geçmiştir. Komite, özellikle Maraş'taki yetimhanelerin idaresini ve işletmesini tamamen devralarak bölgedeki yardım faaliyetlerinin yeni merkezi otoritesi haline gelmiştir.⁶¹ Söz konusu dönemde Maraş Alman Eytamhanesi, Amerikan Kızılhaçı hemşirelerinden Miss Frances Buckley tarafından yönetilmiş daha önce Alman Hilfsbund Misyonu'nda görev yapan Maria Timm ise idari işlerde Buckley'e yardımcı olmuştur. Eytamhane bünyesinde faaliyet gösteren atölyelerde yerel marangozlar, kunduracılar, berberler, terziler, fırıncılar, tenekeciler ve tüccarlar gönüllü eğitmen olarak görev almıştır.⁶² Bu sayede çocuklar yalnızca giydirilmekle kalmayıp aynı zamanda ticari faaliyetleri öğrenmiş ve ileriki yaşamları için gerekli mesleki becerileri edinmişlerdir. 1920'li yıllara gelindiğinde Maraş Alman Eytamhanesi'nde yaklaşık 400 erkek çocuğun barındığı ve öğretici kadronun tamamının Ermeni kökenli kişilerden oluştuğu bilinmektedir.⁶³

Milli Mücadele döneminde Maraş'ı işgal eden Fransız kuvvetleri, Alman Eytamhanesi'ni karargah olarak kullanmış ve buraya ilk etapta 3 makineli tüfek ile yaklaşık 80 asker yerleştirmiştir.⁶⁴ Direniş süresince eytamhanede toplam 200 Fransız ve 50 Ermeni asker konaklamıştır. Fransızların Maraş'tan çekilmesinin ardından Beitsholom bölümüne Türk askerleri yerleştirilmiş ve savaşın sonunda eytamhanede 30 mavzer ile çok sayıda silah, bomba ve cephane ele geçirilmiştir.⁶⁵ 1923 itibarıyla Maraş'ta yalnızca 20 kız çocuğunun barındığı Alman Eytamhanesi, bölgedeki faaliyet gösteren son Alman müessesesi konumunda olmuştur.⁶⁶

Günümüzde halen Divanlı Mahallesi'nde ayakta duran ve bakıma ihtiyaç duyan Alman Eytamhanesi, dört katlı kagir-ahşap bir yapı olup 27 oda ve geniş bir avluya sahiptir. Tarihi binada dönemin teknolojik yeniliklerinden ilki olarak elektrik tesisatı döşenmiş, dördüncü kata su çıkaran mekanik bir pompa sistemi kurulmuş ve çok katlı binalarda kullanılan ilk yangın merdiveni yer almıştır. Eytamhane'nin bahçesi, yaklaşık 1.400 metrekare büyüklüğünde olup içerisinde mermer bir havuz bulunmaktadır. 29 Aralık 1934 tarihinde yürürlüğe giren Tapu Kanunu'nun 3. maddesiyle yabancı devletlere ait kurumlar, kendi ülkelerinin gayrimenkulü olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda Maraş'taki Almanlara ait Eytamhane, Türkiye'deki yabancı mülklerin

⁶⁰ BOA, *DH.TMIKM.*, 76/62, 15.06.1317; M. Şimşek, "Osmanlı Devleti'nden Alman...", s. 163.

⁶¹ A. Doğan, "Osmanlı Devleti'nde Alman Kültürel...", s. 450.

⁶² S. E. Kerr, *The Lions of...*, s. 21, 25, 74.

⁶³ N. Günay, "Cumhuriyet Öncesinde Maraş'taki...", s. 394-95.

⁶⁴ S. E. Kerr, *The Lions of...*, s. 102

⁶⁵ M. Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında...*, s. 196-198.

⁶⁶ H. L. Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu...*, s. 526.

devrine ilişkin girişimler neticesinde 1935 yılında Mustafa Sarıfakıoğlu ve varisleri tarafından Alman Helmunt Pinkel’den satın alınmıştır. O tarihten bu yana yapı, Sarıfakıoğlu ailesi tarafından konut olarak kullanılmaktadır. Yakın dönemde Maraş’ı ziyaret eden Alman ve Ermeni turistler, Eytamhane’yi ziyaret etmek istemişler, burada eğitim aldıklarını ve bir dönem kaldıklarını anımsayıp yapı ile ilgili kişisel deneyimlerini paylaşmışlardır. Tarihi binanın mimari özelliklerine, dönemin eğitim ve yaşam koşullarına dair gözlemler yapılmış ve yapının kültürel ön

emi dile getirilmiştir. Bu bağlamda Alman Eytamhanesi hem bir tarihi eser olarak hem de geçmişe ait toplumsal ve eğitimsel deneyimlerin somut bir simgesi olarak ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir.⁶⁷

Sonuç

Maraş örneği, Osmanlı taşrasında Alman misyoner faaliyetlerinin yalnızca eğitim ve sosyal yardım alanında yürütülen sınırlı girişimler olmadığını uzun vadeli, çok katmanlı ve kurumsallaşmış bir nüfuz sürecinin parçası olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Okullar, eytamhaneler ve mesleki atölyeler aracılığıyla oluşturulan bu yapı, yerel toplumla temas kurmanın yanı sıra çocukluk üzerinden şekillenen bir kültürel aktarım ve bağlılık zemini üretmiştir. Eğitim faaliyetlerinin dil, din ve yerel toplumsal hassasiyetler dikkate alınarak düzenlenmesi, misyonerlik çalışmalarının doğrudan dayatmacı değil uyarlanabilir ve pragmatik bir strateji izlediğini göstermektedir.

Osmanlı döneminde Maraş’taki Alman kurumları, mesleki eğitim ve sosyal destek yoluyla bireylerin toplumsal hayata katılımını hedeflemiş, Almanya ile Osmanlı taşrası arasında süreklilik taşıyan bir insan kaynağı ve etki ağı oluşturmuştur. Özellikle Ermeni çocuklar üzerinden kurulan bu ilişki biçimi, misyonerlik faaliyetlerinin kültürel olduğu kadar siyasal sonuçlar da ürettiğini düşündürmektedir. Eğitim sürecinin Almanya’daki kurumlarla bağlantılı hale getirilmesi, taşra ölçeğinde başlayan faaliyetlerin uluslararası bir çerçeveye taşındığını ve kalıcı bir nüfuz alanı yaratıldığını ortaya koymaktadır.

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında Maraş Alman Eytamhanesi’nin geçirdiği dönüşümler, misyoner kurumlarının değişen siyasal koşullar karşısında işlev ve anlam kazanma biçimlerini görünür kılmaktadır. Sosyal yardım amacıyla kurulan bu yapılar, zamanla askeri, siyasi ve stratejik süreçlerin parçası haline gelmiş böylece misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca sivil alanla sınırlı kalmadığı anlaşılmıştır.

Bu çerçevede Maraş’taki Alman eğitim kurumları ve eytamhanesi örneği; Osmanlı taşrasında yabancı misyonerlik faaliyetlerinin nasıl kurumsallaştığını, eğitim ve yardım söylemlerinin hangi bağlamlarda nüfuz aracına dönüştüğünü ve yerel toplum üzerinde nasıl kalıcı etkiler bıraktığını göstermektedir. Bu kurumlar, bireysel gelişimi destekleyen yapılar olmanın ötesinde Almanya’nın Osmanlı topraklarındaki kültürel ve siyasal varlığını besleyen önemli araçlar olarak işlev görmüştür. Bu yönüyle çalışma, misyonerlik faaliyetlerini merkezden değil taşradan okuyarak Osmanlı eğitim tarihi ve

⁶⁷ Ali Rıza Sarıfakıoğlu Aile Arşivi, Maraş Eytamhanesi ile ilgili belgeler, 2016.

yabancı nüfuz politikalarına ilişkin tartışmalara yerel ölçekte derinlik kazandırmaktadır.

Kaynakça

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dabilye Kalemi İdare Evrakı (DH.İD.)

Dabilye Kalemi, Defterler Evrakı (DH.SAİDd.)

Dabilye Nezareti Kalemi, Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M.)

Dabilye Nezareti Kalemi, Mubaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUI.)

Dabilye Nezareti, Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT.)

Hariciye Nezaret Kalemi, Tahrirat Evrakı (HR.TH.)

Sadaret Kalemi, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

Yıldız Kalemi, Umumi Evrakı (Y.PRK.UM.)

Ali Rıza Sarıfakıoğlu Aile Arşivi, Maraş Eytamhanesi ile ilgili belgeler, 2016.

2. Araştırma-İnceleme Eserler

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, 2007.

CANYAŞ Hüseyin-Canyaş F. Orkunt, “Osmanlı’dan Günümüze Misyonerlerin Kültürel Alandaki Faaliyetleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2012, ss. 55-75.

ÇABUK, Mustafa, *1875–1925 Yılları Arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, (T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2013.

ÇABUK, Mustafa, *Maraş’ta Misyoner Faaliyetleri ve Misyoner Okulları*, Ukde Yayın, Kahramanmaraş, 2008.

DOĞAN, Ayhan, “Maraş’ta Misyonerlik Faaliyetleri (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, 2004, ss. 271-285.

DOĞAN, Ayhan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Kültürel Yayılmacılığı: Maraş Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.13, S. 2, 2014, ss. 437-462.

GÜMÜŞALAN, Nermin, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Maraş (1908-1938)*, Kahramanmaraş Belediyesi Kültür Yay., Kahramanmaraş, 2014.

- GÜNAY, Nejla, “Cumhuriyet Öncesinde Maraş’taki Yabancı Okullar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 22, S.64-65-66, Kasım 2006, ss. 387-414.
- GÜNGÖR, Güngör, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- HAYDAROĞLU, Polat İlknur, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- KARBİ, Bilge, “Hugo Grothe’nin Birinci Dünya Savaşı Sırasında Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine Görüşler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C. 19, Savaş ve Bilim Özel Sayısı, 2018, ss. 110-123.
- KERR, Stanley E., *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919–1922*. Introduction by Richard G. Hovannisian, Albany: State University of New York Press, 1973.
- KIESER, Hans Lukas, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- KILIÇ, Sezen, “Alman Okullarında Osmanlı’ya Karşı Yetiştirilen Ermeni Çocukları”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 20-21, Kış 2005-İlkbahar 2006, erişim: <https://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=399> (E.T. 23.09.2025) ss. 1-11.
- KILIÇ, Sezen, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye’deki Alman Okulları (1852’den 1945’e Kadar)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika Misyoner Okulları*, İmge Kitapevi Yay., İstanbul, 1989.
- Mahmut Cevat İbni Şeyh Nafi, *Marif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâatı*, Haz. M. Ergün vd. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- MUTLU, Şamil, *Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yay., İstanbul, 1998.
- ÖZCAN, Tuğrul, *Merkezî ve Modern Eğitim Kapsamında Osmanlı Gayrimüslim Cemaat ve Yabancı Okulları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2007.
- SEZER, Ayten, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyonerlerin Türkiye’deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 16, Özel Sayı, Ankara,1999, ss. 169-183.
- ŞİMŞEK, Muttalip, “Osmanlı Devleti’nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)”, *History Studies*, Vol 8, Issue 3, 2016, ss.151-173.
- ŞİMŞİR, Bilal, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985, ss. 45-98.

ŞİŞMAN, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarından Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara, 2006.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, Ankara, 1987.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

Ekler

Maraş Alman Eytamhanesi

Maraş Eytamhane Ayakkabı Yapım
Atölyesi (1900-1910)

Alman Eytamhanesi’nde Ekmek Yapan
Maraşlı Ermeni Bayanlar (1919)

Alman Eytamhanesi’nin
Yatakhane

Alman Kız Eytamhanesinde Derslik

Eytamhanedeki Orijinal
Ahşap Merdivenler

Maraş Alman Eytamhanesi'nin
Şimdiki Görünümü

Maraş Alman Eytamhanesi'nin
Şimdiki Bahçesi⁶⁸

⁶⁸ Ali Rıza Sarıfakıoğlu Aile Arşivi, Maraş Eytamhanesi ile ilgili belgeler, 2016; A. Doğan, “Osmanlı Devleti’nde Alman Kültürel...”, s. 463

AZİMET VE RUHSAT EKSENİNDE İTİDAL ARAYIŞLARI

*Search for Moderation in the Axis of
Azimet and Permission*

Hatice ÖZEK

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Burdur/
Türkiye, E-mail: hmozek03@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9705-9641>

DOI: <https://doi.org/>

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Geliş Tarihi	6 Temmuz - July 2025	Received
Kabul Tarihi	25 Kasım - November 2025	Acceptance
Yayın Tarihi	31 Aralık - December 2025	Publication
Sayfa Aralığı	256 - 272	Pages Range

Hatice Özek, “Azimet ve Ruhsat Ekseninde İtidal Arayışları”, *Akademik
Literatür Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (AKALİD)*, Cilt: 3,
Sayı: 3, Aralık 2025, s. 256-272.

Öz

Allah Teâlâ, kullarının İslâm’ın emir ve gereklerini en güzel biçimde yaşamalarını murat ederken, haram ve helal konusunda da helali tercih etmelerini emretmiş ve bu noktada kolaylığı esas kılmıştır. Bu açıdan çalışmanın konusu azimet ve ruhsat hükümlerinin uygulanmasında itidalin nasıl gözetileceği üzerine olacaktır. İslâm hukukunda azimet ve ruhsat kavramları, Müslümanın hem bireysel hem de toplumsal yaşamının ayrılmaz unsurlarıdır. Azîmet, mükellefe kesin, bağlayıcı ve güçlü bir şekilde yöneltilen ilahî emirdir. Şer’î hükümler, insanların karşılaştığı geçici sıkıntı ve zorluklar gibi olağan dışı durumlar karşısında dahi, normal şartlarda yerine getirilmesi gereken esas yükümlülükler olarak konulmuştur. Azimetin karşıtı ise ruhsattır. Ruhsat, dinen geçerli bir mazeret sebebiyle, normal şartlarda uygulanması gereken asli hükümden geçici olarak ayrılmaya izin veren kolaylaştırıcı bir hükümdür. Başka bir ifadeyle ruhsat; kişilerin içinde buldukları özel durumlar dikkate alınarak, onlara kolaylık sağlamak amacıyla ikinci derecede meşru kılınan hükümleri ifade etmektedir. Bu açıdan Ruhsat, hükümlerin dünyevî hayat şartlarına uyumunu sağlamaktadır. Şer’î hükümler çerçevesinde, ruhsat sayesinde zorluk ve zaruret gerektiren yükümlülükler hafifletilirken, azimet ise normal durumlarda Şârî’in koyduğu hükümleri

ifade etmektedir. Ruhsatın uygulanabilmesi için, azimetle bağlantılı belirli şartlara işaret eden bir karinenin bulunması gerekir. İslâm hukuku, kulların mazeretlerini dikkate alarak, zorlukları ortadan kaldırmak ve kolaylık sağlamak amacıyla ruhsatlar tanımıştır. Bu sebeple İslâm hukuku kulların dünya ve ahiret yaşantısını düzenleyen belli hükümlere sahiptir. Dini hükümler çerçevesinde bir müminin, şartlara göre kimi zaman azimet, kimi zaman ise ruhsatı esas alarak hareket etmesi, düzenin sağlanması açısından en uygun yoldur. Zira İslâm insanlara meşakkat vermek yerine kolaylık sunan, ifrat ve tefrite düşürmeyen vasat çözümler öneren bir hukuk sistemidir. İtidal, bu konuda nicelik ve nitelikte orta yolu tutmak, aynı zamanda alçakgönüllü olmaktır. İfrat ve tefrit, helal ve caiz olan şeylerde sınır aşıldığında kişiyi harama götüren yollardır. İslam'da farz ibadetler yerine getirildikten sonra nafie ibadetlerde aşırıya kaçmadan ve ihmal etmeden dengeyi gözetmek gerekir. Hukuki metinlerde, ibadette tasarruf ve ritüellerin uygulanmasında ölçülü olmayı teşvik eden ifadeler yer alırken, aynı zamanda dini görevlerin kolaylaştırılması ve bireylerin sınırlarını aşmaması gerektiği de vurgulanır. Bu bakımdan azimet ve ruhsat kavramları birbirinden ayrı olarak ele alınmalıdır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada bu kavramlar çeşitli örnekler ve uygulamalar esas alınarak hem usul hem fûru açısından incelenmiştir. Ayrıca modern yaşam koşulları dikkate alınarak, müminin ibadet ve muamelat konularında Şârî tarafından belirlenen hüküm ve kurallara uygun şekilde azimet ve ruhsat örnekleri, fıkıh araştırmaları üzerinden sunulmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Azimet, Ruhsat, İtidal, Zaruret

Abstract

Allaah wants His servant to live the religion of Islam (its commands and requirements) in the best way possible, and He has commanded what is easy in terms of haram and halal in terms of choosing what is halal. In this presentation, I will discuss the search for moderation in the application of azimah and ruhsat. In the field of Islamic law, azimah and ruhsat are concepts that are part of the Muslim's personal and social life. Azimah: It is an order given to the taxpayer in a definite, precise and strong manner. The Shari'ah rulings are the essential rulings that are established at the beginning in the face of incidental situations such as all kinds of difficulties and hardships faced by the servants and that the taxpayer is obliged to do under normal conditions. The opposite of azimah is ruhsat. Ruhsat is a temporary ruling based on facilitation in cases that require not acting according to the conditions of the main ruling under normal conditions due to religiously valid excuses. Ruhsat is the second degree of legitimization of religious provisions in order to make them easier and convenient for religious people according to their excuses. The license ensures the adaptation of religious provisions to the conditions of worldly life. The licenses made lawful by Islam are meant to lighten the burden of the servant. Within the framework of the Shari'ah rulings, licenses alleviate obligations that require hardship and necessity, while azimah are the rulings of Shari'ah in normal situations. There is a presumption regarding azimah regarding certain conditions to fulfill the license. Islamic law, taking into account the excuses of the servants, has granted licenses in order to eliminate difficulties and provide convenience. For this reason, Islamic law has certain provisions that regulate the life of the servants in this world and the Hereafter. According to the religious rulings, the best way for the believer to maintain this order is to act according to the permissible according to the situation and according to the permissible according to the situation. This is because Islam is a legal system that offers convenience to people instead of burdening them, and proposes moderate solutions that do not fall into extremism and extremism. Moderation means taking the middle way in terms of quantity and quality, and at the same time being humble. Extremism and extremism are the paths that lead to haram when one goes beyond the limits of what is halal and permissible. In Islam, after doing the obligatory commands, one should not exceed the limit in naflil (supererogatory acts of worship) or neglect or neglect them. In legal texts, there are expressions encouraging moderation in the practice of worship and rituals, while at the same time emphasizing the facilitation of religious duties and not exceeding the limits of individu-

als. The concepts of azimah and ruhsat should be treated differently from each other. While evaluating Islamic law, I have examined these concepts in terms of both usul and fıru, in terms of various examples and practices. In this presentation, my aim is to present the examples of azimah and ruhsat in the matters of worship and transactions of the believer in accordance with the provisions and rules determined by Sharı'ah within the framework of the conditions of modern life, within the framework of fiqh research.

Keywords: Islamic Law, Azimah, Permission, Moderation, Necessity.

Giriş

Hukuk, hayatın tüm alanlarını düzenleyen kuralları içerir. Kanunlar, bireylerin yaşamını ilgilendiren hukukî konuları kapsamalı ve hukukun uygulanacağı toplum ile dönemin şartlarına uygun, genel nitelikte olmalıdır. Böylece hukuk kuralları, tüm fertler için, her zaman ve her yerde uygulanabilir bir nitelik kazanır. Hukuk, bireylerin ve toplumun çıkarlarını korumayı ve zarar görmelerini engellemeyi hedefler. Birey açısından bazı hukuk kurallarının uygulaması ağır olsa de, nihai amaç toplum yararının gözetilmesidir. Hukukun sağladığı faydanın gerçekleşebilmesi için kuralların eksiksiz ve doğru şekilde uygulanması gerekir. Bu nedenle kanun koyucu, hukuk düzeninde sürekliliği sağlamak amacıyla, bu ilkeyi hukukun temel amaçları arasına dahil etmiştir. Bunun en açık delillerinden biri “*Ancak namazı kılıp namazlarında devamlı olanlar...*”¹ ayetidir. Ayrıca Hz. Peygamber’in “Allah katında amellerin en sevimsisi az da olsa devamlı olanıdır”² hadisi de bu konudaki bir başka delili teşkil etmektedir. Hukuk düzeninin getirdiği kurallar, kişiler tarafından gönüllü olarak yapılması gerekir. Aksi hâlde, zorla yerine getirilen ve vicdanları etkilemeyen kurallar, kanunla uygulanmış olsalar bile hukuktan beklenen faydayı sağlamada yetersiz kalması muhtemeldir.

Hukuk normları, bireyin inancı, fitrî yapısı, yetenekleri ve kabiliyetleri ile yaşam koşullarını karşılayabilecek nitelikte olmalı ve aynı zamanda olağan durumlara uygun düzenlemeler içermelidir. Hukuk, değişmez, genel ve sürekli bir karaktere sahip olmakla birlikte, bireylerin karşılaşabileceği güçlük, sıkıntı ve zorlukları dikkate alarak esnek ve uyarlanabilir bir yapıya da sahip olmalıdır. Hukuk kurallarının tamamen sabit ve değişmez olması durumunda bireyler hayatın karşısına çıkardığı zorunluluklar ve güçlükler karşısında kanunu çiğneyerek kendi çıkarlarını koruma yoluna gidebilir ve bu durum insani niteliklerinin zarar görmesine neden olur. Başka bir deyişle, dini ve hukukî hükümlerdeki kusurlar ve eksiklikler, kanun kurallarının bireyler tarafından ya tamamen yapılmaması, insan fitratına ters düşerek memnuniyetsizlik, bezginlikle kendisini gösterir.³

İslâm hukuku, mükelleflerin karşılaştıkları zorlukları göz önünde bulundurarak, sorumlulukların aşamalı bir şekilde ve zaman içinde teşri edilmesini öngörmüştür. Öyle ki bireyler ve toplum, inanç yönünden dini hukuk kurallarına hazır hâlde gelmekte;

¹ Meâric, 70/23.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Sabîhu'l-Buhârî* (Beyrut: es-Sultaniyye, 1311), 8: 98.

³ Erdal Kulunçlu, “Türk Hukuk Sisteminde Normlar Hiyerarşisi ve Sayıştay Denetimine Etkileri”, *Sayıştay Dergisi*, sy. 71, (2008): 12.

kanunlar ise fitrî ve sosyolojik açıdan uygulanabilir hâle gelerek toplumsal tepkilerin önlenmesini ve istenmeyen eylemlerin engellenmesini sağlamaktadır. Hukuk kuralları oluşturulurken kuralların toplum üzerindeki nüfuzunu sağlamak için iki hususa dikkat etmek gerekir.⁴

Hukuk kurallarının uygulanmasında kesin bir kararlılığın yanı sıra terhîb ve mev'iza yöntemlerine de başvurulmuştur. Bu uygulamalarda, hududumlasın dışına çıkılması ve din dışı görüş ve uygulamalardan kaçınılması gerektiği naslarla açık bir şekilde belirtilmiştir.

a. Hukukun amaçlarını gözeterek, ölçülü ve kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılmalıdır. Bu düzenlemeler, fitrata uygun olmalı ve kolaylaştırma ile ruhsat hükümlerinin ruhunu yansıtacak bir merhamet içermelidir. Hukuk, ancak doğru şekilde uygulandığında beklenen faydayı sağlar.⁵

b. Kanun koyucunun hukuk otoritesini tesis edebilmesi için hem genel düzeni koruması hem de olağan dışı durumlarda ortaya çıkabilecek zaruretleri dikkate alması gerekir. Hukukun sürekliliği, zaman ve mekân açısından da uygulanabilir olmasını zorunlu kılmaktadır.

c. Azimet, bütün bireyler için her koşulda bağlayıcı olan İslam hukukunun genel ve kalıcı temel hükümlerini ifade eder. Bu bakımdan azimet, olağan durumlarda herkesin uyması ve uygulaması gereken esas ve genel normları teşkil eder. Bununla beraber azimetin toplumda hukuk düzeninin güven ve istikrarını sürdürebilmesi için bireylerin zorlayıcı veya mazeretli hâllerini dikkate alarak kolaylık sağlayan ve yükü hafifleten hükümlere de yer vermesi gerekmektedir. Bu yönüyle azimet, olağan durumlarda geçerli olan genel ve temel hükümleri; ruhsat ise meşakkat, zorluk ve zaruret durumlarında belli bir özel sebebe istinaden verilen istisnai bir hükmü ifade etmektedir. Zorluk, sıkıntı ve özel durumlarda orta yolu izlemek bireye zorluk oluşturabilir. İfrat ve tefrit, helal sınırlarını aşarak harama yönelmek anlamına gelir. Bir Müslümanın kanaat ederek haddini aşmaması gerekmektedir.⁶ İfrat ve tefrit ikisi de bir Müslüman için zararlıdır. Ayrıca ifrat ve tefrit dikkatsizlik ve ihmalkârlığı da beraberinde getirdiğinden bunlar tehlikeli hâlleri ifade etmektedir.⁷ Bu sebeple dinin emir ve yasaklarına göre davranarak, aşırılığa kaçmadan ifrat ve tefrit dengesini koruyarak vasat yolda olunmalıdır.

Bu makalede, usul-i fıkıh ve furû-i fıkıh konularında hüküm verirken, azimet ve ruhsat ilkelerine dayalı en yaygın ve ihtiyatlı görüşlerin tercih edildiği orta yol yaklaşımı ele alınacak ve konu örneklerle desteklenerek fıkıh perspektifi üzerinden incelenecektir.

⁴ İbrahim Sağlam, "Hadis ve Sünnetin Anlaşılmasında Tedricîliğin Rolü", *Mîzânî'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, S.19 (Aralık 2024): 331-364.

⁵ Halit Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi* (İstanbul: Ensar Yay, 2018), 21.

⁶ Sefa Atik, "Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi", (Doktora tezi Fırat Üniversitesi, 2003), 120.

⁷ Atik, "Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet", s.120.

1. Kavramsal Çerçeve

Azimet ve ruhsat dengesinde adalet, itidal kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu kelimeye atfedilen anlam, tartışmanın daha iyi kavranmasına katkı sağlayacaktır. Anlam yükü taşıyan fıkıh kavram, terim ve ıstılahları, metodolojik açıdan fıkıh düşüncesinde düzen ve sistem sağlamaktadır. İtidal kavramı ise fıkıh, ahlak ve hukuk alanlarının kesiminde önemli yönetsel ipuçları sunmakta olup, bu bağlamda bilinmesi gerekli bir terimdir. Konunun bir diğer boyutu, azimet ve ruhsat yaklaşımının dini perspektifte taşıdığı anlamdır. Bu bağlamda itidal, yükümlülüğün derecesi ile çok yakından bağı olan ve neredeyse tüm fikhî kuşatan bir anlayışın ürünüdür. Son tahlilde itidal hüküm, fetva ve özellikle ibadetlerin hafifletilmesiyle ilgili terimler olan azimet ve ruhsatın hem usul hem de furû fıkıh adına fıkıh felsefesidir.

1.1. İtidal

Adl kelimesi lûgatta, “iki farklı tutum arasında denge kurmak veya vasat yol” olarak ifade edilmektedir. Bu kavram, genel olarak “ölçülü ve dengeli olmak”, “soğukkanlılık”, “dürüstlük” ve “hakkaniyet” gibi nitelikleri ifade etmektedir.”⁸ İstılahda ise itidal, herhangi bir konuda aşırılığa kaçmadan, ölçüye uygun hareket etmek, dini emir ve yasaklara uygun davranmak ve aşırılık ile ihsan arasındaki dengeyi korumak olarak tanımlanır.⁹

Kur'an-ı Kerim'de "itidal" kelimesi yerine aynı kökten türeyen "adl" ve "adalet" terimleri kullanılmaktadır.¹⁰ Namaz kılariken vücut organlarının rükûdan veya secdeden kalkma, doğrulma istikrar ve sükûneti sağlamak anlamında kullanılan itidal kelimesi hadislerde çok az görülür. Genellikle hadislerde ibadetlerimizde günlük yaşamız da duygu ve tutumlarımızın dengeli ve ölçülü olması tavsiye edilmiştir. Bir hadisinde Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “*Amellerin en hayırlısı, evsat (vasat) olandır.*”¹¹ Burada orta yol kavramı, ifrat ve tefrit arasında dengede olan, yani vasat bir ameli ifade etmektedir. Bu bakımdan itidalde aşırı ve keyfe dayalı davranışlardan uzak durularak iki kavram arasında dengeli bir duruş sergilenmelidir. İnsan fıtratına uygunluğu ifade eden bu kavram, kişinin doğasına aykırı olmayan ve kolaylıkla uygulanabilir olan bir nitelik taşır.¹²

Selefiler ve bazı âlimler, mutasavvıfların sabır, kanaat, tevekkül, zühd gibi kavramları Kur'ân'ın ve Sünnet'in öngördüğü itidal ölçüsünü aşacak şekilde uygulayarak dünya nimetlerine bütünüyle sırt çevirdiklerini ileri sürerek eleştirmişlerdir.¹³ Kur'ân'da itidal

⁸ Hasan Bulut, “Kur'ân ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 27, S. 1 (2021): 97.

⁹ Abdülcelil Candan, *Dinde Aşırılık ve İtidal* (İstanbul: Düşün Yay, 2009), s.83.

¹⁰ En-Nisâ, 4/58; el-İnfitâr, 82/6-8.

¹¹ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, C.1, s. 391.

¹² Bakara 2/143.

¹³ Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ablâk* (İstanbul: Dem Yay, 2022), s.65-68.

kelimesi geçmediği için eş anlamlısı olan vasat, kıst, kast ve istikamet kavramları kullanılacaktır. Kavramların anlamları, ifrat ve tefrit kelimeleri bu makalemizde yer almasından ötürü ilk önce tanımlarını açıklayacağız.

“الإفراط” “ferata” fiilinin if’al kalıbından “ifrat”, unutmak, bir şeyi taşıyınca kadar doldurmak, bir canlıya gücünün üzerinde yük yüklemek, haddi aşmak anlamına gelmektedir.¹⁴ İfratı, abartılı davranma, istenilenden fazlasını yapmaya çalışarak ölçüyü kaçırma, haddini aşmak olarak da tanımlayabiliriz. İfrat kavramına benzer kelimeler guluv, utüvv, i’tidâ /âd-mu’ted, tuğyan, taassup, israf kavramlarını örnek verebiliriz. Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur; “Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Alah’tan başkası adına kesilen haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır ve çok merhamet edendir.”¹⁵

Tefrit, “التفريط” “fe-ra-ta” fiilinin tef’il kalıbından olup ihmal etmek, keyfe göre davranış sergilemek, bir konuda çaresiz kalmak anlamlarına gelmektedir.¹⁶ Gücünün yettiği halde tembellik, acizlik göstermek, vasatın altında kalmak anlamlarına da gelmektedir. İfratın tersi tefrittir.

İtidal mutedil amel olarak kabul edilen dengedir. Kur’an’da dünya ve ahiret dengesi ile ilgili şu ayete işaret eder; Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Allah’ın sana verdiği (servet ve zenginlik gibi) şeylerde ahiret yurdunu ara. (Onları insanların yararına harcayarak ahirette seni mutlu kılacak mükâfatı elde etmeğe çalış) Dünyadan da nasibini unutma. (Bu imkânlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan.) Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”¹⁷

Vasat “وَسَطٌ” kelimesi, sözlükte “aşırılıklardan uzak, ortada bulunan anlamını taşır.”¹⁸ İstılahta ise “dosdoğru, vasat yol, aşırılıktan kaçınmak, dengeli olmak”¹⁹ iki uç noktanın uzaklığını eşitlemek, iki eşit çizginin ortası, yapılan hayır çizgisi”²⁰ anlamlarına gelir. Bu kavram, kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlar kazanır. İslâm dininde haram olan ve hoş karşılanmayan kavramlar olan ifrat ve tefrit, vasatın zıddı olarak tanımlanır. Vasat kavramı ise bu bağlamda denge vazifesi gören, orta yolu temsil eden bir semboldür.²¹ Kur’an’da vasat terimi,²² adâlet, mutedil anlamında kullanılmıştır.

¹⁴ Ebü’l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1994), C.3, s.62.

¹⁵ Bakara, 2/173; el-En’âm, 6/145; en-Nahl, 16/115.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 3, s.370.

¹⁷ el-Kasas 28/ 77.

¹⁸ Muhammed b. Ahmed Ezherî Ebû Mansûr, “Tezhîbu’l-Luğa”, Kahire: y.y., ts., C.13, s. 26-28.

¹⁹ Ragıb el-İsfahânî, *Kur’ân Kavramları Sözlüğü Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız, (İstanbul: Çıra Yay., 2017), 1074.

²⁰ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ân Hakâiki Gavâmidi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekânîl fî Vucûbi’t-Te’vîl* (Beyrut, y.y., 1407), C.1, s.198.

²¹ Hasan Bulut, *Kur’ân’a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*, (Ankara: Gece Akademi Yay., 2019), s.55.

²² Bakara 2/143.

Mizân “الميزان” kavramı sözlükte “*terazi ve ölçü aleti*”²³ anlamında kullanılır. İstilahta “bir şeyin ağırlığını ölçmek”, mecaz manada ise “adâlet, eşitlik, mutedil”²⁴ gibi anlamlara gelir. Mizân, “adil olmak, normal yoldan gitmek, vicdanı ile hareket ederek mutedil olmak, yanlışları düzeltmek, dengeli olmak, ölçülü olmak”²⁵ manalarında kullanılmaktadır. İstilahta ise “kesin kanaat getirilen şey”²⁶ “yaratılış dengesi ve ölçülü hal”²⁷ olarak açıklanır.

Kıst “القيسط” terimi istilahta “*ıfrattan kaçınmak, hassas davranmak, sürekli, doğru ve eşit olmak, sıratı müstakim olmak, aşırı davranış ve tutumdan sakınmak*”²⁸ şeklinde tanımlanır. Kasd terimi düzgün yol; aynı kelimedenden türeyen ifrat ve tefrit iki şeyin ortasında olmak yani orta yol²⁹ anlamındadır. İstikâmet, sözlükte “sabit, itidal, dengeli” olma gibi manalara gelen kavim; kökü mastar olan istikâmet “adil, dürüst, doğru, sadakatli, ita-atkâr”³⁰ olarak tanımlanır.

1.2. Azimet ve Ruhsat

Azimet ve ruhsat, yalnızca İslâm hukuku ve usulüne ait olup, farklı disiplinlerde de kullanılmaktadır. Azimet, semâ'a (işitme) dayalı bir hadisi ifade ederken, ruhsat ise kitabet (yazma) esasına dayanmaktadır.³¹ Azimet “العزيمة” kavramının sözlükte “*kesin, ciddi ve kararlı olmak, yemin etmek*” anlamlarına gelmektedir.³² Fıkıh istilâhında ise farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bazılarını şöyle aktarabiliriz: “Allah hakkı olmak üzere Hak Teâlâ'nın bize vazife olarak sorumlu tuttuğu şeylerdir.”³³ “Ârızî hususlarla bağlantısı olmayan, başlangıçta konulan aslî hükümlerdir.”³⁴ “İbadetlerde, helal ve haram olması bakımından mükellefin sorumlu tutulduğu aslî olarak konulan hükümlerdir”³⁵ Azimet

²³ Ebü'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî, (Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1412/1992), 1/1073; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C.3, s. 4276-4277.

²⁴ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sıhab Tâcu'l-Luğa ve Şabhu'l-Arabî*, thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1407/1978), 5/1173; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Hüseyinî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (Beyrut: Dâru'l Hidâye, 1306), C.20, s.251.

²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. 2530-2531.

²⁶ Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, (Kahire: y.y., ts.), 2/246; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C.3 s.2530-2531.

²⁷ Yaşar Düzenli, *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*, (İstanbul: MU İFAV yay., 2007), 41.

²⁸ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, C.20, s.24-32.

²⁹ el-İsfahânî, *el-Müfredât*, C.1, s.795.

³⁰ Mustafa Çağrı ve Süleyman Uludağ, “İstikamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23 (İstanbul: TDV Yay, 2001), s.348-349.

³¹ Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, s.78.

³² Atik, “Kulluktaki Denge unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat ilişkisi”, s.8.

³³ Ubeydullah b. Ömer b. İsâ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 14219, s.81.

³⁴ Derviş Dokgöz, “Tasavvuf Düşüncesinde Fikhî Hükümlerin Uygulanmasında İhtiyata Dayalı Telfik ve Azimet- Ruhsat Anlayışı”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.5, S.1 (2021), s. 66.

³⁵ Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, s.80.

kavramı açıklamalarda belirtildiği gibi hüküm, olağan durumlarda ve herkesi kapsayan genel olan, özür kabul etmeyen durumlarda da bütün mükelleflerin sorumlu olduğu ve daimî hükümler olup dini hükümlerin esasını oluşturur.³⁶

Hiz. Muhammed (s.a.v.) sahabelisine gece uyuyacağı zaman yapılması gereken duayı öğretirken azimet kavramını sözlük anlamda kullanmıştır. “Ey Allah’ım! İş de sebat istiyorum senden, doğrulukta kararlılık istiyorum senden (Azîmete’r-Rüsd), nimetlerinde şükür, sana ibadette güzellik, senden kalb-i selim, sadık lisan, bildiğin şeylerden günahlarının affını, bildiğin şeylerde ki en iyi hayrı ve bildiğin şeylerin şerrinden sana sığınıyorum.”³⁷ Bir başka hadisinde de Allah Resulü (s.a.v.) azimeti sözlük anlamında kullanmıştır: Bir grup sahabe, Resûlullah’a, bir seferde iken ısınmak için ateş yaktıklarını, başkanlarının kendilerine “Biz benim emrime itaatle yükümlüsünüz değil misiniz? Öyle ise size emrediyorum (a’zimü). Bu ateş üzerinden atlayacaksınız” dediğini anlattı. (Olayı anlatarak kendilerinin ne yapmaları gerektiğini öğrenmek istiyorlardı.) Resûlullah onlara “size günah olan bir şey emredilirse itaat etmeyiniz” buyurdu.³⁸ “Azematü min azematullah” Allah’ın vacip kıldığı farzlardır.³⁹ Yani, azimet, mükellefe kat’i, kesin ve kuvvetli bir şekilde emredilen yükümlülüktür.⁴⁰ Kesin olarak yapılmasına kalben kanaat getirilen şeydir. Azimet, kasd-ı müekked, kesinleşmiş niyettir.⁴¹

Son dönem İslâm fıkıhçılarından Fahrettin Atar, azîmeti, “zorluğu, mecburiyeti gibi ârizi bir sebebe bağlı olmadan baştan belli olan aslî hükümlerdir” şeklinde ifade eder.⁴² Ömer Nasuh Bilmen (1883/1971) ise kulların özürlerine dayanmaksızın olduğunu söyler.⁴³ İbn Bedrân (1848/1927) dayanılmayacak şekilde açlık olmadığı müddetçe meytenin haramlığı azîmet, dayanılmayacak kadar açlık durumunda ise canın korunması için meytenin yenilmesini ruhsat olarak açıklar.⁴⁴ Ruhsat ise “ucuzlamak, hafiflemek” anlamlarına gelen ruhsaten şeklinde ifade edilip “yumuşak olmak, uysal olmak”⁴⁵ anlamına da gelir. Debûsî’ye (ö. 430/1039) göre ise ruhsat, kolaylık ve özgür bırakmak anlamındadır.⁴⁶

³⁶ Abdullah Karaman, *Fıkıh Usulü*, (İstanbul: Rağbet Yay., 2017), 265-266; Çalış, *İslam’da Kolaylaştırma İlkesi*, s.21.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), C.2, s.125.

³⁸ A. Hanbel, *el-Müsned*, C. 2, s.318.

³⁹ Ebu Dâvud Süleyman es-Sicistâni, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), C.5, s.233.

⁴⁰ Atik, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, s.9.

⁴¹ es-San’ani Muhammed b. İsmail el-Emiri el-Yemani, *Sübülü’s Selam Şerh Buluğul Meram min Cem-i Edilletil Ahkam*, (Beyrut: y.y., 1987), C.2, s.78.

⁴² Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, (İstanbul: MU İFAV Yay., 1988), s.130.

⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *İslam Hukuku Terimler Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman, (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2016), s.37.

⁴⁴ Muammer Vural, “İslam Hukukunda Azimet ve Ruhsat”, (Yüksek Lisans tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1997), s.19.

⁴⁵ Vural, “İslam Hukukunda Azimet ve Ruhsat”, s.19.

⁴⁶ Mehmet Ali Var, “Uygulama Yönleriyle Azimet ve Ruhsat”, (Yüksek Lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2019), s.18.

Kur'an'da ruhsat kelimesi hem sözlük hem de ıstılah anlamıyla doğrudan geçmese de aynı anlamı ifade eden ayetler yer almaktadır. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de “tey-sir” (kolaylık)⁴⁷ “tahfif” (hafiflemek)⁴⁸ manalarında kullanılan ruhsat sözlük anlamına gelir. Ruhsat, “müsaade”, “izin” ve “genel kural dışına çıkma” anlamlarına gelir. Hukukta ruhsat, aslî emirlerin azimet hükmüyle belirlenen bağlayıcılığına rağmen, olağandışı veya zarurî durumlarda söz konusu hükümlerde kolaylık sağlamak üzere hafifletme, belli bir süreliğine erteleme yahut geçici olarak durdurma şeklinde istisnai bir uygulama olarak ortaya çıkar.⁴⁹

Ebû Hüreyre'den (r.a) rivayet edilen bir hadiste âmâ bir sahabe cemaatle namaz kılamayacağını söylemek için Peygamber efendimize (s.a.v) “*Ey Allah Rasûlü, mescide gitmek için rehber bulamıyorum*” deyip Peygamberimizden evinde namaz kılmak için izin istedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu sahabeye izin verdi ancak dönüp giderken çağırarak “*Ezanı duyuyor musun?*” şeklinde sordu. O da “Evet” dedi. Bu durum karşısında Hz. Peygamber (s.a.v.) “İcabet et” buyurdu.⁵⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.), bu sahabeye başlangıçta izin vermiş, ancak onun ezanı duyduğunu öğrenince bu izni geri çekerek “Öyleyse icabet et” buyurmuştur. Bu olay, dinî yükümlülüklerde ruhsatın her durumda geçerli olmadığını, zorunluluk hâli ortadan kalktığına azimet hükmüne dönüşmesi gerektiğini göstermektedir. Ruhsat, rahatlık, çözüm anlamında ‘azimetin karşılığıdır. Başka bir deyişle ruhsat, bir mazeret veya çaresizlikten dolayı şer’î hükmün yerine getirilmesinde mükellefe kolaylık sağlamak üzere haram kılınan şeyden sonraki hafifleme/ rahatlamadır.⁵¹

Istılahta ise ruhsat ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Pezdevî (ö. 482/1089), Serahsî (ö. 571/1176), Nesefî (ö. 710/1310), Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), İbn Melek (ö. 821/1418) gibi Hanefî İslam hukukçularına göre ruhsat, “haram kılan deliller bulunması ile birlikte mükelleflerin mazeretlerinden dolayı mubah kılınan hükümdür.”⁵²

İslâm hukukçularından İmam Şafî (ö. 204/820) ruhsatı “*hükümün mazeret dolay, kanıt, hilafına ve meşakkatten kolaylığa geçerek sabit olmasını*” şekilde tanımlamaktadır.⁵³ Hanbelîler ise “hükümün delile muhalif olarak sabit olmasını” ölçü almıştır.⁵⁴ Ruhsat aslî hükümlerin, Şâri’in mükelleflerden meşakkati ve sıkıntıyı kaldırarak, suhuleti mubah kıldığı istisnai hükümlerdir.⁵⁵ Bazı fıkıh usullüleri, ruhsat bulunan hükümleri azimet,

⁴⁷ el-Kamer 54/32.

⁴⁸ el-Kâria 10/18; en-Nisâ 4/28.

⁴⁹ Atik, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, s.16.

⁵⁰ Müslim, Mesâcid,,s. 255; Nesâî, İmamet, s.50.

⁵¹ Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, s.93.

⁵² Muammer Vural, “İslam Hukukunda Ruhsat Sebepleri ve Bazı Ruhsat Örnekleri-I”, *BÜİFD*, S. 12 (2018), s.328

⁵³ Kadı Nasruddîn Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Minhâcü'l-Usûl*, (Beyrut, y.y., 1982), C.1, s.120.

⁵⁴ Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *Ravzatu'n-Nâzir ve Cennetü'l-Menâzir fî Usûli'l-Fıkhi alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), C.1, s.173.

⁵⁵ Abdulkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *er-Rubasu's-Şer'yye ve İsbatuba bi'l-Kyas*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), s.42.

bazıları ise ruhsat olup olmamasına bakmadan aslî hükümleri azimet olarak ifade etmişlerdir.⁵⁶

2. Azimet ve Ruhsatta İtidal

İslâm hukuku Müslümanlara rehberlik etmektedir. İslâm âlimleri din düşmanlarının saldırılarına, fitne ve baskılarına karşı Müslümanlara kılavuz olarak yol göstermiş, çözümler üretmiştir. İslâm'a göre yaşamının şartlarından biri fıkıh kurallarına uymaktır. Azimet ve ruhsat İslâm'dır. Azimette amaç karşıdakini öldürmek veya o yolda ölmek değil, dine uygun yaşamak ve yaşamasını sağlamaktır. Bu amaca hangi hüküm (ictihad) uygunsa o kullanılır.⁵⁷ İslâm dini "Allah, kendisine isyan etmenizden hoşlanmadığı gibi, ruhsatını kullanmanızdan hoşlanır."⁵⁸ hadisi şerifi dengeyi koruma konusunda bir ölçüdür. Seferde kasr-ı salat yapmak ve tam kılmak konusunda rivayetlerde ise İmam Şafî şöyle ifade etmektedir: "İtman ile farzın aslına, kasr ile ruhsata uymuş olurlar".⁵⁹ Yolculukta kasr ile ilgili herhangi bir görüş farklılığı bulunmamaktadır. "Yeryüzünde sefere çıktığımızda, eğer kâfirlerin size kötülük etmelerinden korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur."⁶⁰ "Yüce Allah seferiden, orucu ve namazın yarısı düşürmüştür."⁶¹ Ayet ve hadisler de konunun isnadını teşkil etmektedir.

Ruhsat çerçevesinde hareket etmenin hükmü açısından, Şâri, mükellefin meşakkat ve zorluk yaşayacağı durumlarda kolaylığa başvurmasını meşru kılmıştır; bu nedenle kişinin kendini güçlük ve sıkıntıda bırakması uygun değildir. Kolaylık ve genişlik vurgulandığı gibi, ruhsat Allah Teâlâ'nın bir iznidir ve bu izin doğrultusunda kulluk ve ibadet edilebilir. Mükellefin, ruhsatı terk ederek kendisini zorluğa maruz bırakması ise şer'an câiz değildir.⁶²

Allah Resûlü (s.a.v.) dinde yanlış anlamalara sebep olabilecek hususları ve davranışlarının önünü kesmek amacındadır. Ebu Tu'me rivayet edilen bir hadiste: Abdullah b. Ömer'in (ö. 243/858) yanındaydım; bir adam geldi ve "Ey Abdurrahman'ın babası! Ben yolculukta oruç tutacak gücü kendimde buluyorum/ oruç tutacak kadar güçlüyüm" dedi. Bunun üzerine İbn Ömer; Resûl-i Ekrem (s.a.v) "Kim Allah'ın ruhsatını kabul etmezse, Arafat dağları kadar günah yüklenmiş olur"⁶³ buyurduğunu duydum. Aynı sebeple düşmanla karşılaşma ihtimallerine karşı Müslümanların daha güçlü bulunmalarını sağlamak amacıyla oruçlu olmamaları istenmesine rağmen, oruç tutanların olması üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) "Size, Allah'ın kolaylık olsun diye meşru kaldığı ruhsata sarılmak düşer"⁶⁴

⁵⁶ Atar, *Fıkıh Usulü*, s.130.

⁵⁷ Hayrettin Karaman, *Soruşturma (Fıkıh / İctihad)*, (Ankara: Sor Yay., 1988), s.47.

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, C. 2, s. 8.

⁵⁹ Atik, "Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi", s.121.

⁶⁰ en-Nisa 4/101.

⁶¹ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, ed. Zuhair el-Şaviş, (Riyad: Körfez Ülkeleri Eğitim Arap Bürosu, 1981), C. 2, s. 483, No: 2141.

⁶² Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, s. 211.

⁶³ el-Buhârî, *Sahîb-i Buhârî*, 687, no: 1844.

⁶⁴ Beşşar Avad Maruf v.dğr., *el-Müsned el-Cami*, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1413), C. 5, s.223-3469.

buyurmuştur. Burada ise azimet ve ruhsat arasında hassas bir ölçü vardır ki bu dengeyi sağlamak çok önemlidir.

Ramazan orucunun yolculuk ve sefer/ savaş esnasında tutulmayıp sonradan kazaya bırakılması ve mükellef bakımından kolaylık sağlanması âyet ve hadislerle sarih delalet ile farz/vacip hükmündedir.⁶⁵ Allah Resûlü azimetini imtiyaz ve ayrıcalıkla ruhsata dönüştürmüştür. Caferi ve Zahirîlerde de seferde oruç tutmak, caiz değildir; tutulursa kazası gerekir.⁶⁶ Allah Resulü oruç konusundaki uygulamasında ruhsat sürekli emri olmayıp, kasd-ı müekked olarak emredilmiştir. Sonuç olarak burada lafzi bir farklılık vardır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) yaptıkları ibadetleri az bulan ve ruhbanlığa özenen kendi nefislerine meşakkat ve zorluk çıkaranlara engel olmuştur. Buna örnek olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) Selman ile Ebü'd-Derdâ (r.a.) arasında kardeşlik bağı kurdu. Selman, Ebü'd-Derdâ'yı ziyarete gittiğinde Derdâ'nın eşini perişan bir halde görünce “bu halin ne böyle?” diye sordu. Bunun üzerine kadın: “Kardeşin Ebu'd Derdâ var ya, onun dünya ile hiçbir ilgisi yok” diye cevap verirken Ebü'd-Derdâ geldi, yemek hazırladı ve Selman'a “Buyur sen ye, ben oruçluyum” dedi. Selman: “Sen yemedikçe ben de yemeyeceğim” deyince Ebü'd-Derdâ yemekten yedi. Ebü'd-Derdâ gece olunca birkaç kez uyanmak istese de Selman ona uyumasını söyledi. Gece sonuna doğru Selman “Şimdi kalk!” dedi ve kalkıp namaz kıldılar. Sonra Selman, Ebü'd-Derdâ'ya şöyle söyledi “Şüphesiz senin üzerinde Rabbinin hakkı vardır, nefsinin hakkı vardır, ailenin hakkı vardır. Her hak sahibine hakkını ver.” Ebü'd-Derdâ, Hz. Peygambere (s.a.v.) gelip olanları anlattı. Hz. Peygamber (s.a.v.) “Selman doğru söylemiş” buyurdu.⁶⁷

Yüce Allah bedene fazla yük yükleyip eziyet ve işkence edilmesini sevaba nail olmanın veya kendisine ulaşmanın yolu kılmamıştır. İtidal yani vasat yolu benimseyerek, bedene hak ettiği özeni göstermeyi ve ölçülü davranmayı emretmiştir. Hadiste, “*Şüphesiz bedeninin de senin üzerinde hakkı vardır*”⁶⁸ buyurulmuştur. Beden ruhun bineğidir, binek ölürse insan, Allah'ın kendisine farz kıldığı görevleri yerine getiremez.⁶⁹

Ameller konusunda haddi aşmak, sınırın dışına çıkmak dinin belirlediği çizgiyi aşmaktır. Allah Teâlâ bu konuda “*Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı güzel ve temiz şeyleri kendinize haram etmeyin, sınırı aşmayın. Çünkü Allah sınırı aşanları sevmez.*”⁷⁰ buyurmuştur.

İslâm hukukçuları, bazı durumlarda asli hüküm ve genel ilkelerden esnek bir şekilde saparak daha dikkatli tedbirler almışlardır. Hz. Ömer döneminde, bir zanaatkâr, bir kişiyle belirli bir iş yapmak üzere anlaşmış ve iş tamamlandığında ücreti (ecir-i müşterek) alması gerekirken, bu hakkı kötüye kullanarak elindeki malı kaybetmiş veya

⁶⁵ Atik, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, s.122.

⁶⁶ Çalı, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, s.143.

⁶⁷ Buhârî, Savm, s.934, No. 1968.

⁶⁸ el-Buhârî, *Sabîh-i Buhârî*, C.5, s.1995, No: 4903.

⁶⁹ Çalı, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, 37.

⁷⁰ el-Mâide 5/87.

zarara uğratmış ve sorumluluk üstlenmemişse, Hz. Ömer, zanaatkârlara tazmin yükümlülüğü getirmiştir. Hz. Ali de insanların ancak bu şekilde ıslah edebileceğini ifade etmiştir.⁷¹ Bu uygulama hem emeğin hem de malın korunmasını amaçlayarak toplumda güven esasına dayalı ekonomik ilişkilerin tesisine katkı sağlamıştır. Böylece zanaatkârların sorumluluk bilinci artmış, haksız kazanç ve ihmalkârlığın önüne geçilmiştir. Ayrıca bu yaklaşım, İslâm hukukunda adalet ve hakkaniyet ilkelerinin ekonomik hayata yansımalarının somut bir örneğini teşkil etmiştir. Hz. Ömer'in Müslüman kadınların azlığından dolayı, Müslüman erkeklerin Yahudi ve Hristiyan kadınlarla evlenmesine izin vermesi ve maslahat olarak müsaade etmesi, Müslüman kadınların çoğalmasıyla bu evlenmeyi kaldırması azimet ve ruhsatta itidale başka bir örnek teşkil etmektedir.⁷²

Azimet ve ruhsatta itidal şu hususlarda önem arz etmektedir: Azimet ve ruhsat arasında bir zıtlık görünse de insanın fitratındaki farklılıktan dolayı bir merhamet vesilesi olduğu ortadadır. Azimet ve ruhsat konusunda tabiiği kesin olan ihtilafları, belli bir düşünce ile kabul etme, eleştirmeme, ayıplamama mükelleflerin olgunluğunun yerleştiği müessir bir sistem için önlemdir.⁷³ Bireyin gücünü aşan eda/ ifa durumlarında kolaylık ve hafiflemeye gidilmesi zorunludur. Aksi takdirde mükellef bir süre daha dayandıktan sonra güçten düşerek, dini amellerden soğumaya başlayacaktır. Allah katında kulluk ve O'na ibadette karşılaşılabilecek en kötü hal, usanmaktır. İnsan nefsi bıktı mı, artık eski huşuya giremez ve ameller ihtiva ettiği güçlükten dolayı, amel manasından uzaklaşır.⁷⁴ Allah resulü (s.a.v), "Her şeyin bir zindelik, her zindeliğin de bir gevşeklik ve usanma hali vardır."⁷⁵ buyurarak itidalin önemine işaret etmiştir. Teklifi hükümlerde orta yol, vasat yol, ifrat ve tefrite düşmeden mükellefin gücü dâhilinde getirilen hükümlerdir.⁷⁶

Azimet yapmaya bir özür olursa başka bir seçenek ile yeri ikame edilir. Birey zorluk ve meşakkat halinde iki yol arasında kalması durumunda emredilen teklifi zorluk ve güçle yapacak ya da emirlere uymayıp arkasına atacaktır. Hukuk zorluk için değil kolaylık içindir.⁷⁷ İslâm hukuku çağın insanlarını hurafe ve taklitten kurtarmayı, bireyin nefsinin ıslah etmeyi, hırs ve arzularını vazife duygusuna götürmeyi, adaleti korumayı amaçladığına⁷⁸ göre bireylere gerektiğinde ruhsatlardan yararlanabileceği anlayışını da vermek gerekli olacaktır.

⁷¹ Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, (İstanbul: MU İFAV Yay., 1990), s. 171-172.

⁷² İsmail Köksal, *Teğayyuru'l-Ahkâm fi's-Şer'ati'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), s.157.

⁷³ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, (İstanbul: MU İFAV Yay., ts.), s.137.

⁷⁴ Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, 31.

⁷⁵ Tirmizî, Kıyâmet, 21; Ahmed b Hanbel, *el-Müsned*, C.2, s.158, 165.

⁷⁶ Atik, "Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi", s.123.

⁷⁷ Bakara 2/185.

⁷⁸ Atik, "Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi", s. 123.

Azimet ve ruhsat, İslâm’a davet ve sosyal birlik ve yardımlaşmaya vesile olması açısından da önem arz etmektedir. Peygamber efendimiz “Biz Kurban etlerinin üç gün dışında yemiyorduk. Peygamber bize ruhsat vererek yiyiniz, azık olarak alınız” dedi. Biz yedik ve azıldık.⁷⁹ Üç gün içinde yiyiniz. Bu azimet değil Allah’ın Resulü ondan yedirilmesini murat etti.⁸⁰ Göçebe fakirler gelince üç günden fazla kurban eti saklanmasını yasaklandı. Ruhsat sadece azık olarak konulması, sadaka için geçerlidir. Bu hüküm olmazsa insan istediği kadar eti saklayabilir. Azimet ve ruhsatta orta yol prensibi bir sistem içi tedbirdir.⁸¹ Misafir gelen fakir insanların gıda ihtiyaçları ve karınları doyurulmalı ki toplumda maddi ve manevi sosyal düzen olsun.

İslâm hukukuna göre, hastanın şifa bulabileceği başka bir çare bulunmaması ve haram bir maddenin kesin olarak şifa vereceğinin bilinmesi hâlinde, söz konusu maddeyle tedavi olunması câiz kabul edilir. Şahsa yönelik özel ruhsatlar gibi görünse de ‘itibar lafzın umumunadır, sebebin hususiliğine değil’ bu hüküm özel şahsa ait olduğuna dair değilse umumileşir. Buna en güzel örnek, Külâb savaşında burnu kesilen Arfece b. Esad (r.a) gümüşten bir burun yaptırmış, fakat burnun koku yapması üzerine Hz. Peygamber altından burun yapmasına müsaade etmiştir.⁸² Yine Abdurrahman b. Avf’a kaşıntı sebebiyle ipek giymesi konusunda ruhsat verilmiştir. Aynı şekilde bit şikâyeti ile gelenlere de ipek giyme ruhsatı verilmiştir.⁸³ İpek kumaşın tıbbi ve soğuğa karşı koruma özelliği ve savaşlarda teknik malzeme olarak kullanılmasından dolayı ruhsat verilmiştir.⁸⁴

Tıbbi faydalarından dolayı ruhsat örneklerinden biri de rukyedir. Allah Resulü zehire karşı, nazara karşı nemle kurduna, şeytan çarpmasına, sıtmalıya, yılan sokmasına karşıda rukye ruhsatı verdi.⁸⁵ Sahabeden birini Hz. Peygamber ile otururken akrep soktu. Bir sahâbî “Ey Allah’ın Resulü, buna rukye yapayım mı? diye sordu. Sizden kim kardeşine faydalı olabilecekse hemen olsun” buyurdu.⁸⁶ Allah Resulü (s.a.v.) rukyeye izin verirken ne tam red ne de tam kabul etmiştir. Çünkü rukye batıl inançlara ve hurafelere açık bir kapıdır. Ruhsat, bazı ön şartlara bağlı kılınarak verilmiştir.

Cemaat oluşturmak ve ibadetlerin camilerde cemaat halinde eda edilmesi teşvik edilmiş, özü bulunmadığı halde gelmeyenleri kınamamış olmakla birlikte zorluk ve güçlük hallerinde ruhsat/izin verilmiştir. Yaşlı, hasta, tehlike durumlarında Şâri‘, cemaatle namazın terkinde izin vermiştir. Bu ifrat ve tefrit arasında denge /itidal sağlanmış olmaktadır. İslâm dini mükelleflere iki şey arasında tercih etme gerektiğinde haram olmadığı müddetçe kolay olanı seçip, dinin emir ve hükümlerine uyulmasında itidali

⁷⁹ Beşşar Avad Maruf v.dğr., *el-Müsned el-Cami*, 5/10/625/7982.

⁸⁰ Atik, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, s. 123.

⁸¹ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, s.137.

⁸² Çalış, *İslam’da Kolaylaştırma İlkesi*, s.189.

⁸³ Atik, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, s.124.

⁸⁴ Çalış, *İslam’da Kolaylaştırma İlkesi*, s.189.

⁸⁵ Atik, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, s.125.

⁸⁶ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte)*, (İstanbul: Akçağ, ts.), C.2, s.1725.

tavsiye eder. Ruhsat insan fitratının olgunlaşmasını sağlar. Zira “Meşakkat teysiri celbeder.”⁸⁷ Darlık vaktinde vüsat gösterilmek lazım gelir.⁸⁸

Sonuç

Mükelleflerin durum ve şartları göz önünde bulundurularak, asli hükümler değişiklik gösterebilir. Azimet ise, tüm kullar için her şart ve durumda geçerli olan, baştan belirlenmiş genel hükümlerdir.⁸⁹ Ruhsat ise istisnai durumlarda geçerli olan cüz’i hükümlere denir. Azimet ve ruhsat tanımlarının ortak yönü, azimetin asli ve temel hüküm olması, ruhsatın ise olağan dışı durumlarda uygulanan kolaylık ve istisnai bir hüküm niteliği taşımasıdır.

Allah Resulü (s.a.v.) bazı zamanlarda kimsenin olmadığı تنها yerlerde ruhsattan istifade etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) azimetini yani asli hükümlerin yapılmasını tavsiye etmiş, yapmayanları uyarmış, bazı durumlarda ise ruhsatı emretmiş, emre uymayanları asiler diyerek kınamıştır. Allah Resulü olduğu halde seferlerde namazı kasr ederek kılmış ve bunu sadaka diye nitelendirdiği gibi yolcu iken duruma göre orucunu tutmuş ya da kazaya bırakmıştır. Azimet ve ruhsat konusu ele alınırken, mükellefin mevcut durumu göz önünde bulundurularak hüküm verilmesi büyük önem taşır. Azimet ile ruhsat arasında, duruma göre azimetin veya ruhsatın uygulanması, hüküm açısından öncelik ve üstünlük taşır.

Asli hükümler çerçevesinde, azimet mi yoksa ruhsat mı uygulanacağı, kişinin kendi durumunu ve nefisini doğru değerlendirmesine bağlıdır; ruhsattan faydalanıp faydalanamayacağına kendi kendine karar vermesi uygun olacaktır. Kişilerin durumlarına göre azimete göre davranmak evla iken hatta vacip/ farz iken, diğer durumda ruhsatı seçmesi vacip olmaktadır. Azimet ve ruhsat arasında itidal, dengeyi kurabilmek önem arz etmektedir. İfrat, haddini aşarak, aşırıya kaçmak ve kendini zor duruma sokmak; tefrit ise ilgisiz ve kayıtsız kalmak anlamına gelir. Her iki tutum da bir Müslüman için uygun değildir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bize öğrettiği ve uyguladığı gibi kulluk yapılır. Hiçbir kimse Hz. Peygamberden daha üstün daha dindar olmamaya çalışmamalıdır. Buna gücü yetmez, mümkünde değildir.

Azimetle ibadet edilirken, ruhsat göz ardı edilmemelidir. Dinde muteber olmak asliden sırtını dönmek olur ki bu asla doğru bir davranış değildir. Müslüman ibadet ederken ibadetin hakkını vererek hareket etmeli, aşırıya veya keyfe düşmemelidir. Azimet ve ruhsatın itidal/vasat anlayışı, zorlukların giderilmesinde en kolay ve uygun çözümü seçme ilkesine dayanır. Asli hükümlerin çoğu, mükellefe yüklediği sorumluluklar açısından dikkatli davranmayı ve harama düşmemek için tedbirli olmayı gerektirir.

Azimet ve ruhsat arasında pamuk ipliğine benzeyen ince bir çizgi mevcuttur. Dinî açıdan, bir Müslümanın kendisini zora sokacak, hayati tehlike doğuracak veya gücü-

⁸⁷ Zeynülâbidîn b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Eşbâb ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebî Hanife en-Nu'mân*, (Beyrut, y.y., 1994),s. 96.

⁸⁸ Ali Haydar (Küçük), *Şerhu'l Kavâidi'l Fıkhiyye*, (İstanbul, y.y., 1330), s.70.

⁸⁹ Çalış, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, s. 83.

nün üstünde bir işe kalkışması uygun bulunmamıştır. İslam dini suhulet/kolaylık dindir. Bu açıdan aşırılıkları yani gücünün üstüne geçmeye çalışmasını bir sapma olarak görmüştür. İfrat ve tefrit ise iki uç nokta olup Yüce Allah'ın emrettiği hükümlerin sınırlarını aşan zıt kutuplardır. İfrat aşırılığı, tefrit ise gevşeklik ve keyfiliği ifade etmektedir. Bu iki uç arasındaki denge, ibadetlerde, davranışlarda ve ahlakta orta yolu tutmak, yani itidal olarak belirtilir.

Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerde itidalin orta yol/itidal anlamına geldiğini de görmekteyiz. Yüce Allah Bakara Suresi'nde *“İşte böylece sizin insanlığa şabitler olmanız Resulün de size şabit olması için orta/vasat/mutedil bir ümmet kıldık”* buyurmakta; geçmiş kavimlerin aşırılıklarından söz ederek aynı hatayı bizlerin de yapmaması için uyarılmaktadır. Allah Resulü (s.a.v.) Müslümanların sık sık ifrat ve tefrite düşmemeleri konusunda uyarılarda bulunmuştur. Ayetler de önceki peygamberlerin ve kavimlerin yaşantılarından örnek vererek buradan bir ders çıkarmamızı istemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) itidal çizgisinde yaşayarak bize en büyük örnektir.

Allah resulü Kur'an ve hadislerde itidal ile ilgili dünya ve ahiret dengesinin orta çizgide olmasını istemiştir. Müslüman kişinin kendi üzerindeki haklarını ihlal etmemesi gerektiğini belirtmiştir. İfrat ve tefrit halinde olanlar ya aşırıya kaçarak ya da fazla gevşek davranarak dinden uzaklaşabilir; esas olanın ise az ve sürekli bir çaba olduğu belirtilmiştir. Allah Teâlâ'nın bize verdiği ruhsatları kullanmak evladır. İnsanın en büyük makama, Yüce Allah'ın makamına ulaşmanın yolu itidaldir. Ayet ve hadislerde de geçtiği gibi kişinin hem kendi için hem toplum için mutedil davranış sergilemesi önemi açık ve nettir. Bu bakımdan itidalli tutum, toplumda huzur ve güvenin korunması ve görev bilinci taşıyan bireylerin bulunmasıyla sağlanabilir.

Kaynakça

- ABDULKERİM b. Ali b, Muhammed, er-Ruhasu's-Şer'îyye ve isbatuha bi'l-kıyas. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410.
- AHMED B. HANBEL, *el-Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 8. Basım, 1992.
- ATAR, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, İstanbul: MU İFAV Yayınları, 1988.
- ATİK, Sefa, “Kulluktaki Denge Unsuru Olarak Azimet ve Ruhsat İlişkisi”, Yüksek Lisans tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2003.
- BEYZÂVÎ, Kadı Nasruddîn Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-Usûl*. Beyrut: y.y., 1982.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *İslam Hukuku Terimler Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sabîh-i Buhârî*. Beyrut: es-Sultaniyye, 1311.
- BULUT, Hasan, “Kur'an ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27, sy. 1 (2021): 93-121.
- BULUT, Hasan, *Kur'an'a Göre İnanç ve Davranışlarda İfrât ve Tefrît*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.

- CANAN, İbrahim, *Hadis Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte)*. İstanbul: Akçağ Yayınları, ts.
- CANDAN, Abdulcelil, *Dinde Aşırılık ve İtidal*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2009.
- CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhab Tâcu'l-Luğa ve Sıhabu'l-Arabî*. thk. Ahmed Abdulgafur Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1407/1978.
- ÇAĞRICI, Mustafa ve Süleyman Uludağ, "İstikamet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- ÇAĞRICI, Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: Dem Yayınları, 10. Basım, 2022.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul: MU İFAV Yayınları, 2. Basım, ts.
- ÇALIŞ, Halit, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2018.
- DEBÛSÎ, Ubeydullah b. Ömer b. İsâ, *Takvîmü'l-Edille*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1. Basım, 1421.
- DOKGÖZ, Derviş, "Tasavvuf Düşüncesinde Fıkhî Hükümlerin Uygulanmasında İhtiyata Dayalı Telfik ve Azimet- Ruhsat Anlayışı". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy. 1 (2021): 61-85.
- DÜZENLİ, Yaşar, *Kur'an İşığında Evrensel Dengeler ve İnsan*. İstanbul: MU İFAV Yayınları, 1. Basım, 2007.
- EL-İSFAHÂNÎ, Ebü'l Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Ahmed Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1992.
- EL-İSFAHÂNÎ, Rağıb, *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- ERDOĞAN, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul: MU İFAV Yayınları, 1990.
- HAYDAR, Ali (Küçük), *Şerhu'l-Kavâidi'l-Fıkhiyye*, İstanbul: y.y., 1330.
- İBN FÂRİS, Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*. Kahire: y.y., ts.
- İBN KUDÂME, Muvaffakuddîn, *Ravzatu'n-Nâzır ve Cünnetü'l-Münâzır fî Usûli'l-Fıkhi alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.
- İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.
- İBN NÜCEYM, Zeynülâbîdîn b. İbrahim, *el-Eşbâb ve'n-Nezâir alâ Mezhebi Ebi Hanife en-Nu'mân*. Beyrut: y.y., 1994.
- KARAMAN, Abdullah, *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 4. Basım, 2017.
- KARAMAN, Hayrettin, *Soruşturma (Fıkıh / İctihad)*. Ankara: Sor Yayınları, 1988.

KÖKSAL, İsmail, *Teğayyuru'l Ahkam fi Şeriatî'l İslamiyye*. Beyrut: Müessetü'r-Risale, 1. Basım, 2000.

KULUNÇLU, Erdal, “Türk Hukuk Sisteminde Normlar Hiyerarşisi ve Sayıştay Denetimine Etkileri”. *Sayıştay Dergisi*, sy. 71 (2008), 3-21.

MARUF, Beşşar Avad v.dğr, *el-Müsned el-Cami*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1413.

En-NEMLE, Abdulkerîm b. Ali b, Muhammed, *er-Rahasu's-Şer'yye ve İsbatuba bi'l-kıyas*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410.

En-NESÂÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*. ed. Zuhair el-Şaviş. Riyad: Körfez Ülkeleri Eğitim Arap Bürosu, 1409/1988.

SAĞLAM, İbrahim, “Hadis ve Sünnetin Anlaşılmasında Tedricîliğin Rolü”. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* sy. 19 (Aralık 2024), 331-364.

Es-SAN'ÂNÎ, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl, *Sübülü's-Selam Şerbu Buluğu'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l Ahkam*. Beyrut: y.y., 3. Basım, 1987.

Es-SİCİSTÂNÎ, Ebu Dâvud Süleyman. *es-Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 8. Basım, 1992.

VAR, Mehmet Ali, “Uygulama Yönleriyle Azimet ve Ruhsat”. Yüksek Lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2019.

VURAL, Muammer, “İslam Hukukunda Azimet ve Ruhsat”. Yüksek Lisans tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 1997.

VURAL, Muammer, “İslam Hukukunda Ruhsat Sebepleri ve Bazı Ruhsat Örnekleri-I”, *BÜİFD* sy. 12 (2018), 323-359.

Ez-ZEBÎDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dâru'l Hidâye, 1306.

ZEMAŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf ân Hakâiki Gavâmîdi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucâhi't-Te'vîl*. Beyrut, y.y., 1407.

BOOK REVIEW: 99 QUESTIONS ABOUT LOUSANNE

Kitap Kritiği: 99 Soruda Lozan

Dr. Barış ÖZİNAN

Ministry of National Education, Bulancak District Directorate,
Giresun/Turkey, E-mail: barisozinan@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7082-3614>

DOI: <https://doi.org>

Makale Türü	Araştırma - Research	Article Type
Received	11 December - Aralık 2025	Geliş Tarihi
Acceptance	19 December - Aralık 2025	Kabul Tarihi
Publication	30 December - Aralık 2025	Yayın Tarihi
Pages Range	273 - 275	Sayfa Aralığı

Barış Özınan, “Book Review: Mustafa Budak, 99 Questions about Lousanne, Ketebe Publications, İstanbul, 2018, 191 pages, ISBN: 978-975-248-21-04”, *Academic Literature The Journal of Social Sciences Researches (AKALİD)*, Volume: 3, Number 3, Aralık 2025, pp. 273-275.

99 Questions about Lausanne, was written by Prof. Dr. Mustafa Budak and published by Ketebe publications in 2018. As the title suggests, it provides basic information about the Lausanne Peace Treaty. The book consists of the following sections: Contents, preface, 99 Questions, Appendices, Bibliography, and Index and has 191 pages in total.

In the preface the author criticizes Turkish historiography by stating that it cannot go beyond the official historical framework, and that the National Struggle movement was written with an understanding centered on the Nutuk, and therefore exhibits subjectivity. The author notes that Lausanne Peace Treaty was also affected by this situation and reminds that the Treaty of Lausanne does not only concern Turkey, but is a multilateral international document. He states that Westerners came to Lausanne to resolve the issue of the East by dismantling the Ottoman Empire. Written at a time when the Republic approaches its 100th anniversary, the book emphasizes

the need to reassess the Lausanne Conference and Treaty from both an international and regional perspective. Taking into account the diversity of archival materials, and abundance of written memoirs, and scientific facts revealed by thousands of studies, the author considers it necessary to reevaluate Lausanne from Turkey's perspective as well (Budak, s.14-15).

Although the Lausanne Peace Treaty is the founding treaty of the republic of Turkey (Budak, s.14.), it has maintained its relevance through debates that extend to the present day. Taking into account other peace treaties that ended World War I, the Treaty of Lausanne is the only one among them that has remained in force. In this respect it is the first treaty referred to in face of any international issue currently encountered by the Republic of Turkey.

Despite being such an important and still relevant agreement, there is a significant amount of misinformation about Lausanne. The public believes a lot of incorrect information to be true. The debates over whether Lausanne was a victory or a defeat still continue to this day. A segment expressing their views on the subject, praise Lausanne by comparing it to the Treaty of Sèvres. Another segment, however, compares it to the Misak-ı Milli, which was put forward as the 'Turks' peace proposal during the War of Independence, and criticizes it on the grounds that the objectives were not achieved. (Budak, s.151.) These perspectives on Lausanne has created a kind of polarization in society. When examining the historical process, considering that there was political reluctance in the Grand National Assembly regarding the ratification of the Treaty of Lausanne and that this situation was overcome by the renewal of elections (Budak, p. 77), we can say that today's polarization emerged as early as 1923.

Within the context of all these discussions, 99 Questions About Lausanne emerges as an important work that fills a significant gap. Questions that the public has about Lausanne have been addressed in this book. The author identified 99 topics, which were turned into questions. Clear answers were first provided to the questions, and then the topics were elaborated. The question-and-answer method has provided the work with a quality enabling it to be easily followed by all segments of society.

The work has addressed and answered many questions that the public wants to know, such as whether the treaty has secret clauses, whether Lausanne was a victory or a defeat, whether it has a validity period of 100 years, whether it will expire in 2023, and whether the US ratified the treaty.

In terms of style and method, it is clear that the book was primarily written for the general public. Furthermore, considering the correction of the misinterpreted aspects of the treaty, the objective approach to the subject rather than a political or ideological perspective, the choice of sources used and the scientific method employed during the writing of the book, it is evident that this is an academic study.

Supporting images related to the questions asked are provided on various pages of the manuscript. Four maps have been published consecutively in the Appendix section at the end of the book. These are the “Known Treaty of Sèvres Map,” “The True Borders of the Treaty of Sèvres,” “The Misak-ı Milli Map,” and “Turkey's Borders According to the Treaty of Lausanne” maps. The first map is incorrectly referred to as the “Treaty of Sèvres Map” in school text books. Therefore the “Known” map and the “Real” map are presented consecutively to draw the reader's attention. The “Misak-ı Milli Map,” showing the territories planned to be acquired in line with the Misak-ı Milli, which is the target program of the National Struggle, and the “Turkey's Borders According to the Treaty of Lausanne” map, showing the territories remaining in Turkish hands after the signing of the Treaty of Lausanne, have facilitated comparison. The absence of a scale on the second and third maps can be considered a shortcoming of the maps.

The author made use of archival documents, Turkish Grand National Assembly proceeding reports, memoirs, maps and various books and articles while creating his work. It can be understood that an academic sensitivity was employed via a broad literature review and the examination of works reflecting diverse perspectives. The information provided is supported by footnotes, establishing a connection between the reader and other sources in the literature.

Written in very simple language, the work has the quality of a resource that even someone completely unfamiliar to the subject can easily understand. The work ends with an index section. The name of any person or settlement, or a subject to be researched can be found very quickly in the Index section. This aspect of the work provides great convenience to readers and researchers.

99 Questions About Lausanne has become a reference book that enables people of all ages and backgrounds to quickly and practically access accurate information. It has formed a series with the author's previously written work titled Turkish Foreign Policy: From the National Pact to Lausanne, From Ideal to Reality.